

»TAJNA POLITIKA« LJ. GAJA I POSTANAK NJEGOVIH »MEMO-
RANDUMA« KNEZU METTERNICHU 1846—47.

(S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji.)

dr Jaroslav Šidak

I

Do izlaska knjige Hansa Schlittera, *Aus Oesterreichs Vormärz III, 1920*,¹ nije bilo u literaturi poznato da je Ljudevit Gaj predao kancelaru Metternichu, prema njegovoj ocjeni, »vrlo zanimljive izvještaje« o političkim prilikama u Srbiji, koju je s njegovim odobrenjem posjetio 1846. i 1847. Znalo se, doduše, već mnogo prije da je 1846. putovao ondje zajedno s knezom Aleksandrom Karađorđevićem,² ali je kopiju njegova izvještaja o tom putovanju našao tek Velimir Deželić st., pripremajući za Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, u povodu 100-godišnjice Gajeva rođenja, izbor iz pisama njemu upućenih i nekih »njegovih sastavaka«.³ Iako je Deželić u svojoj biografiji Gaja,⁴ među ostalim, spomenuo i njegov put 1846. po Srbiji, nije o njegovu izvještaju ništa izričito rekao, ali se njime poslužio datirajući Gajev put u travanj—svibanj 1846. — kako ga u naslovu datira sâm Gaj — i napominjući da je Gaj tom prilikom bio izložen denuncijacijama engleskoga konzula u Beogradu. I taj je podatak mogao naći samo u Gajevu izvještaju gdje su intrige toga konzula dosta podrobno izložene. Osnovnu tendenciju izvještaja Deželić je, na svoj način, izrazio riječima: »Taj put u Srbiju omogućio je Gaju te je zaveo nacionalno-intimne odnose, koji su poslije omogućili uspješne rezultate od g. 1848. On je nastojao sprijateljiti Srbiju s Austrijom, da tako nađe proti Mađžarima saveznike.«

¹ Hans Schlitter, *Aus Oesterreichs Vormärz III, Ungarn, Zürich-Leipzig-Wien 1920*, bilj. 272, str. 157—158. Pisac ukratko rezimira sadržaj jednog dokumenta iz Državnog arhiva u Beču.

² Platon A. Kulakovskij, *Illirizm, Varšava 1894*, 298; *Ottův Slovník Naučný IX, Praha 1895*, s. v. Gaj; M. Grlović, *Album zaslužnih Hrvata XIX stoljeća I, Zagreb 1898*.

³ Velimir Deželić, *Pisma pisana dru Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci. (1828—1850.) Grada za povijest književnosti hrvatske 6, 1909*.

⁴ Velimir Deželić, *Dr. Ljudevit Gaj, Zagreb 1910*, 159.

Kako B. Vodnik tvrdi,⁵ Deželić nije smio Gajev izvještaj publicirati. Tadašnji predsjednik Akademije, povjesničar Tade Smičiklas, kaže on, »ne dopušta, da se objelodani Gajev izvještaj o njegovu putu po Srbiji, jer ko bi mogao podnijeti istorijsku istinu: da Gaj nije kao idealni Ilirac putovao po Srbiji, već da je poduzeo taj politički put sa znanjem kneza Metternicha i da je za to bio plaćen?« Iako je Vodnik znao da »Gajev izvještaj Metternichu čami u našoj Sveučilišnoj biblioteci«, nije ga ni on objavio.

Schlitterov podatak i Vodnikovo pisanje potakli su Grgura Jakšića da u bečkom Državnom arhivu potraži original izvještaja. On ga je i našao, pa iako u njemu nema Gajeva potpisa, konstatirao je uspoređivanjem s drugim Gajevim rukopisima da je pisan njegovom rukom. Original na njemačkom jeziku nije publicirao nego je izvještaj u prijevodu, s dosta pogrešaka u pojedinostima, objavio 1924,⁶ datirajući ga netočno godinom 1847.⁷ Tom je prilikom ispravno ocijenio Gajev izvještaj kao »zanimljiv i poučan«, štaviše, zaključio je da je to »jedan vrlo važan, gotovo dragocen dokumenat za poznavanje ljudi i prilika u Srbiji, takoreći u oči velikog preloma od 1848«. Izrazio je, nadalje, opravdano čuđenje zbog Smičiklasova postupka, jer u izvještaju — kako dobro primjećuje — »nema ničega što bi moglo kakvu novu senku baciti na ime Ljudevita Gaja«, a smatra, naprotiv, »značajnim« da se on »i u tom svom izvještaju javlja donekle u ulozu velikog Jugoslavena«, ne prikrivajući ni najmanje »svoje simpatije prema knezu Aleksandru i narodu u Srbiji«.⁹

Uskoro nakon objavljivanja Jakšićeva prijevoda, Ferdo Šišić¹⁰ je, među ostalim, konstatirao da je Gajeva ideja, kako je izražena u izvještaju, bila »da približi Austriju Srbiji i da rusku zaštitu nad Srbijom zamijeni zaštita Austrije, imajući kod toga pred očima u prvom redu to, da omogući što tješnji dodir između Srba u Srbiji sa Srbima i Hrvatima u Hapsburškoj monarhiji, dakle čistu jugoslavensku koncepciju, kako se ona tada dala zamisliti«. Iako je poznavao i rukopis izvještaja u Gajevoj ostavštini, Šišić tada nije imao jasnu predodžbu o odnosu toga rukopisa prema originalu. Smatrao je prvi »konceptom«, a drugi »čistopisom«, što njihova usporedba — kako ću kasnije pokazati — ne potvrđuje. Međutim, nadovezujući na Schlitterov podatak Šišić je s pomoću daljnjih

⁵ Branko Vodnik, *Istorija i politika, Jugoslavenska Njiva VII, 1923, knj. II, 28–31.* — Nakon Vodnikova članka, koji je izašao u srpanjskom broju »Jugoslavenske Njive«, pojavio se u beogradskoj »Politici« od 26. VIII 1923. uvodnik (!) Hermanna Wendela: Gaj i Meternih, napisan također u povodu Schlitterove knjige, s očiglednom tendencijom da podatke koje ona donosi iskoristi u providne političke svrhe. Na taj članak opravdano je reagirao Gajev biograf V. Deželić st. »Otvorenim pismom g Hermannu Wendelu« (Jutarnji list 9. IX 1923; u njem. prijevodu Der Morgen, istog dana).

⁶ Grgur Jakšić, *Izveštaj dra Ljudevita Gaja o Srbiji (1847), Srpski književni glasnik, n. s., knj. XI, 1924, 368–377.*

⁷ Na tu je pogrešku upozorio već iste godine F. Šišić, *Knez Miloš u Zagrebu 1848, Jugoslavenska Njiva VIII, 1924, knj. I, 342, bilj. 3.* Pogreška se može samo donekle objasniti činjenicom da u naslovu originala nije navedena godina Gajeva putovanja, kao što je to Gaj uradio u svom prijepisu, koji Jakšić nije pregledao.

⁸ Jakšić, n. dj., 377. — Starom »senkom« na Gajevu imenu Jakšić smatra »nestalnost njegove politike, rad danas s Rusijom protiv Austrije, sutra s Austrijom protiv Rusije, i primanje subvencija čas iz Petrograda čas iz Beča«. Kako ću kasnije pokazati, tvrdnja iznesena u tako uopćenom obliku nije u skladu s činjenicama.

⁹ isto, 376.

¹⁰ Šišić, n. dj., 342.

arhivskih podataka prvi put u literaturi unio više svjetla u Gajev ponovni boravak u Srbiji ljeti 1847, kada je nastojao da od srpske vlade dobjije ćiriliska slova za svoju tiskaru.

Neovisno o G. Jakšiću, original Gajeva izvještaja pronašao je i Vladimir Čorović, koji ga je već 1922. pripremio za tisak. Objavljujući ga 1925,¹¹ on ga je ocijenio kao jedan od »vrlo interesantnih« izvještaja koje je Gaj poslao neposredno Ugarskoj dvorskoj kancelariji 1846. i 1847. Čorović je, doduše, raspolagao izvornim podacima iz kojih se moglo vidjeti da se Gaj 1846. odlučio na put »po vlastitoj incijativi,« ali je ipak pretpostavio i tu mogućnost da je on došao u Srbiju »uprav pred polazak kneza Aleksandra u sretanje sultanu« kada se »htelo u taj mah saznati što poblize o raspoloženju i težnjama srpskoga kneza.«¹² Sadržaj izvještaja ne potvrđuje ovu pretpostavku, niti arhivska građa, koja nam danas omogućava da u pojedinostima pratimo genezu Gajeva puta, daje neki oslonac za nju.

Tu su građu ubrzo nakon Čorovićeve izdanja objelodanili Gyula Miskolczy i Aleksa Ivić. Prvi je 1928.¹³ publicirao dokumente iz bečkoga Državnog arhiva koji ne govore samo o Gajevim putovanjima 1846. i 1847. u Srbiju nego, u prvom redu, o njegovim molbama 1845. i 1847. da ga austrijska vlada novčano pomogne. Na to pitanje odnose se i oni dokumenti iz istog arhiva koje je publicirao A. Ivić.¹⁴

Usporedo s izdanjem Miskolczyja pojavila su se i »Dokumenta o Srbiji od 1842 do 1848« Đure Šurmina,¹⁵ među koja je on unio i dio Gajeva izvještaja prema rukopisu iz njegove ostavštine, ne ulazeći u pitanje odnosa toga teksta prema originalu, koji uopće ne spominje. Šurmin dobro opaža: »Ako se isporedi karakterisanje predstavnika Srbije u ovo doba, kako ga Gaj daje u tom memorandumu, s onim, što ga je g. Slobodan Jovanović¹⁶ dao kao karakteristiku tih ljudi posle njihova rada, pa se k tomu istaknu sva ona zapažanja, što ih nalazimo rasijana u Ustavobraniteljima o političkim akcijama, onda je očito, da je Gajevo karakterisanje ljudi i prilika tačno zapaženo. Osobito ono, što se odnosi na 'nemackare' napose treba da se spomene.«¹⁷

Od toga vremena pa sve do 1966. nije o putovanjima Lj. Gaja u Srbiju i njegovim izvještajima Metternichu iznesena neka bitno nova arhivska građa niti se o tome detaljnije pisalo. Vasilj Popović¹⁸ ograničio se na kratak prikaz Gajeve akcije u Beču 1847, a Dragoslav Stranjaković se zadovoljio još oskudnijim podacima, iako je Gajev izvje-

¹¹ Vladimir Čorović, Jedan memorandum Lj. Gaja o prilikama u Srbiji iz 1846 g., Spomenik SAN 62, 1925. 71—77.

¹² Čorović, n. dj., 71.

¹³ Miskolczy Gyula, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában II, Budapest 1928, 553—559.

¹⁴ Aleksa Ivić, Arhivska građa o jugoslovenskim književnim i kulturnim radnicima III, Beograd 1932, 65—74.

¹⁵ Đuro Surmin, Dokumenta o Srbiji od 1842 do 1848, Spomenik SAN 69, 1929, 50—53.

¹⁶ Slobodan Jovanović, Ustavobranitelji i njihova vlada (1838—1858), Beograd 1925.

¹⁷ Surmin, n. dj., 53.

¹⁸ Vasilj Popović, Meternihova politika na Bliskom Istoku, Posebna izdanja SAN 84, 1931, 197—198.

štaj iz g. 1846. označio kao »veoma važan i značajan za ocenjivanje unutrašnjeg stanje u zemlji i ljudi koji su bili nosioci celokupnog društvenog i kulturnog života u ovo doba u Srbiji«. ¹⁹ Ipak je Stranjaković kasnije došao do podataka koji unose nešto više svetla u Gajevo putovanje 1847. ²⁰

Posluživši se novim podacima Stranjakovića i Šišićevim naprijed spomenutim prikazom Gajeva putovanja 1847, Ljubomir Durković - Jakšić je 1954. objavio studiju u kojoj je, osim nekih novih pojedinih iz nešto kasnijeg vremena, pokušao da u cjelini ocrtava Gajev moralni lik. ²¹ Nije, doduše, mogao poreći da je Gaj »dao lepo mišljenje o Srbijancima« u svom izvještaju iz 1846, ²² ali je u isti mah tu ocjenu nastojao oslabiti tobožnjom »činjenicom da je on bio plaćenik austrijskih vlasti i »poverenik« Metternichov, a da je novac primio iste godine i od srpske vlade. »To znači« — zaključio je — »da je bio plaćen od strane bečke i beogradske vlade i služio je jednoj i drugoj sa više ili manje odanosti, čije su osnovne političke težnje bile međusobno neprijateljske.« ²³ Prema Durkovićevu mišljenju, Gaj je već i prije 1846. »bio u službi austrijske vlade, koja mu je za to plaćala«. ²⁴ Tu svoju pretpostavku, koju nije potkrijepio nikakvim dokazom, Durković je povezao neposredno s glavnom temom studije. Zaključio je da se Gaj zbog takve ovisnosti o Beču »kollebljivo držao u pitanju ćirilice«. ²⁵

S isključivim oslonom na prilog G. Jakšića — drugu literaturu nije uzeo u obzir — V. Bogdanov je, protivno svojoj dotadašnjoj teškoj osudi Gaja, odjednom 1958. pretjerao u pozitivnoj ocjeni Gajeva izvještaja iz 1846, smatrajući da je on »u suštini svojoj [...] sastavljen protiv interesa Austrije, a u korist srpstva, hrvatstva i južnoga slavenstva«. ²⁶ Međutim, s pravom je ustvrdio — protivno Durkoviću, iako ga nije pri tom spomenuo — da je Gaj »u razdoblju do 1848 [...] primio novac svega jednom jedinom prilikom, i to prvi i posljednji put 6 novembra 1847«. ²⁷

Za razliku od Bogdanova, Josip Horvat ²⁸ je na temelju do tada nepoznate građe utvrdio neke osnovne činjenice koje su omogućile točnije uočavanje toka događaja. Iako je izvorna građa bečkog porijekla nametala zaključak o svega dva putovanja Lj. Gaja u Srbiju, jer je samo o njima i o dva izvještaja u vezi s njima govorila, Horvat je konstatirao da je Gaj boravio u Srbiji dvaput 1846. i jednom 1847, ali da je po drugi

¹⁹ Dragoslav Stranjaković, Vlada ustavobranitelja 1842—1853, Beograd 1932, 96, bilj. 68.

²⁰ D. Stranjaković, Srbija, privlačno središte Jugoslovena (1844—1848), Srpski književni glasnik, n. s., knj. LXI, 1940, 518.

²¹ Ljubomir Durković - Jakšić, Gajev pokušaj da izdaje »Narodne novine« ćirilicom, Istoriski časopis IV, 1952—53 (izašlo 1954), 95—128.

²² Durković-Jakšić, n. dj., 104.

²³ isto, 105.

²⁴ isto, 98.

²⁵ na i. mj.

²⁶ Vaso Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958, 259.

²⁷ Bogdanov, n. dj., 260.

²⁸ Josip Horvat, Ljudevit Gaj, Beograd 1960. — Ova knjiga, izrađena pretežno na temelju Gajeve ostavštine, nema bilježaka. Treba požaliti što je do danas (1970) ostala neizdana opširnija i bilješkama popraćena Horvatova biografija Gaja, koju je u svojoj doba predao JAZU.

put, na početku ljeta 1846, »otputovao u Beograd na posve kratko vrijeme«. ²⁹ Poticaj za prvi Gajev odlazak u Srbiju Horvat je nalazio u njegovoj tobožnjoj odluci da promijeni pravac svoje politike. »Htio je«, kaže on, »nakon desetgodišnjeg iskustva, nakon neuspjeha ilirizma, pokušati naći nove putove za 'ilirsku slogu', dati joj realističniju bazu. Kad nije uspio u Zagrebu stvoriti centar svih 'ilira', htio je upoznati stvarnost Srbije, mogućnosti i namjere, pokušat riješiti čvor tako da se uskladi i podijeli rad između Zagreba i Beograda. Htio je osobno upoznati sve ljude 'demokratskog odbora', vidjeti se sa Zachom. Mislio je i doći do zalihe ćirilskih slova.« ³⁰ Takvih domišljanja, za koja nema potvrde u sačuvanim izvorima, ima u Horvatovu prikazu tih događaja više. Pogotovo se na pukom domišljanju osniva Horvatova tvrdnja da je Gaj »u Beogradu zacijelo učvrstio preko Zacha veze s poljskom diplomacijom, utvrdio neke aranžmane za budućnost«. ³¹ Daljnji je razvoj nesumnjivo dokazao da takvih aranžmana nije bilo. Inače je Horvat, kao i drugi, konstatirao da je ocjena ljudi i prilika u Gajevu izvještaju iz 1846. »proncava i uglavnom točna«, a smatrao je da je Gaj unio u izvještaj »samo ono što je smatrao potrebnim, što bi godilo njihovim (tj. austrijskim: J. Š.) interesima«. »U izvještaju se — misli Horvat — »držao linije Draškovićeve ilirizma s oštricom protiv Rusije. I sam je bio revidirao stare svoje slaven-ske zanose za Rusiju i poglede na odnos Slavenstva prema njoj.« ³²

Diskusija koja se gotovo pola stoljeća vodila o Gajevim putovanjima u Srbiju 1846. i 1847. pokazala je da se ne radi samo o utvrđivanju nekih, više ili manje važnih, činjenica u Gajevu životnom toku nego o ocjeni njegove cjelokupne djelatnosti i značenju njezinu u ilirskom pokretu. Ako je diskusija upućivala prvenstveno na potrebu da se ova Gajeva akcija uklopi u okvir politike koju je Narodna stranka tada vodila, arhiv-ska građa koja se sačuvala u Arhivu knezova Czartoryskih u Krakovu i koju je 1966. iskoristio češki historičar Václav Ž á č e k ³³ omogućava da upoznamo i motive s kojima je Gaj tu akciju poduzeo. A upravo je pitanje tih motiva bilo u dosadašnjoj diskusiji bitno i zato najspornije.

Na temelju brojnih izvještaja agenta kneza Adama Czartoryskog u Beogradu Franje Zacha, Žáček je u prvom redu mogao gotovo u tančine rekonstruirati tok događaja. Dokazao je, nadalje, da je Gaj »pošteno informirao Zacha o tome da je u Srbiju doputovao sa znanjem austrijske vlade, kojoj će dati izvještaj o svemu što je vidio i utvrdio«, ³⁴ ali da je njegova politika prema Beču stvarno taktika podređena osnovnom cilju: ujedinjenju svih Južnih Slavena pod dinastijom Karađorđevića. Prilikom odlaska iz Beograda 7. V Zach je Gaju predao »nekakav memorandum ili njegov nacrt jugoslavenskih prilika i svoj curriculum vitae za slučaj da se u Beču povede o njemu razgovor«. ³⁵ Gaj se Zachovom spomenicom po-

²⁹ Horvat, n. dj., 232.

³⁰ isto, 228.

³¹ isto, 229.

³² na i. mj.

³³ Václav Ž á č e k, Česká účast při pokusech o politické sblížení Charvátů a Srbů v 40. letech 19. století, Slovanské historické studie VI, Praha 1966, 55—91. Za naše pitanje dolaze u obzir str. 80 i d.

³⁴ Žáček, n. dj., 81.

³⁵ isto, 82.

služio pišući svoj izvještaj Metternichu, a kada se na početku mjeseca srpnja opet pojavio u Beogradu, saopćio je svoj razgovor s Metternichom Zachu, koji je o tom odmah obavijestio Avrama Petronijevića, ministra vanjskih poslova.³⁶ Prilikom trećeg boravka u Beogradu, od 9. do 15. VII 1847, Gaj je prvi put izrazio želju da svoju tiskaru snabdije ćirilskim slovima, a Zacha je zamolio da mu napiše »malu spomenicu« o prilikama i vodećim ljudima u Srbiji, na temelju koje bi mogao izraditi svoj izvještaj Metternichu. On je Zachu iznio i osnovnu tendenciju tog izvještaja. Zach je njegovoj molbi udovoljio i u pismu glavnom agentu Czartoryskog za Balkanski poluotok u Carigradu Michału Czaykowskiom rezimirao sadržaj svog spisa.³⁷

Žáček konstatira da je Zachov »prijedlog memoranduma bečkoj vladi stvaran«, da je on »nastojao pojačati značenje tadašnjega političkog režima u Srbiji i steći za nj u Austriji dobronamjernog susjeda«. Nije, međutim, za sada poznato »što je Gaj iz tog teksta preuzeo, a što izmijenio ili dopunio«, i »da li je i taj memorandum predao Metternichu«.³⁸

Prema tome, glavni je rezultat Žáčekova rada, ukoliko se taj odnosi na naše pitanje, u tome da Gaj nije pred Zachom ništa zatajio o svojim namjerama i postupcima te da se za oba svoja izvještaja Metternichu poslužio njegovim tekstovima, koje je Zach u tu svrhu i napisao. Preostaje da se utvrdi, jesu li oni sačuvani i — u slučaju da se pronađe i drugi Gajev izvještaj, do danas nepoznat — koliko su oni poslužili Gaju pri pisanju obaju izvještaja.

Na žalost, na ovo posljednje pitanje ne može se još uvijek dati konačan odgovor, jer se tekst drugog Gajeva izvještaja nije sačuvao u njegovoj ostavštini niti se original mogao do sada naći u bečkom Državnom arhivu. Ali je Žáčekov rad omogućio da se definitivno riješi pitanje dvaju njemački pisanih rukopisa o prilikama u Srbiji koji nisu datirani niti potpisani, a koje je pisac ovih redaka prije više godina proučavao i pripremio za tisak. Oni se i danas nalaze u Gajevoj ostavštini (Sveučilišna i nacionalna knjižnica u Zagrebu, R 4701, B, I, 6), zajedno s Gajevom vlastoručnom »kopijom« njegova izvještaja iz 1846. Nagadanje o piscu tih tekstova koji nose naslove: »Einiges zur Bezeichnung der in Serbien zu verfolgenden Politik Oestereichs« i »Skizze« postaje sada suvišno, jer se iz Zachovih izvještaja Czaykowskiom vidi da oni potječu iz njegova pera.

Prvi od tih rukopisa napisan je očigledno na brzinu, dosta nemarno, s mnogim ispravcima i dopunama unesenim sa strane, a riječi koje se često ponavljaju u pravilu su skraćivane. Čitav rukopis daje dojam zgužvanog i zatim naknadno izgladenog papira. Drugi rukopis, naprotiv, pisan je mnogo pomnjevije i lakše se čita. Vidi se da je njegov autor raspolagao s više vremena za pisanje, a to potvrđuju i podaci u njegovim izvještajima.

Nije zadaća ovog priloga da analizira i ocjenjuje u pojedinostima podatke koje Zach donosi o prilikama u Srbiji i glavnim akterima usta-

³⁶ Isto, 86.

³⁷ Isto, 87.

³⁸ Isto, 89.

vobraniteljskog režima uoči 1848. Nema sumnje da srpska historiografija dobiva ovim Zachovim tekstovima dragocjen izvor, koji je rezultat odužeg pomnog proučavanja jednog agenta poljske »Propagande« i kojega se podaci i sudovi mogu provjeravati drugim sličnim dokumentima iz tih godina. U obzir dolaze osobito izvještaji dvojice jednako pažljivih promatrača: zamjenika austrijskog konzula u Beogradu Nikole pl. Filipovića (v. Philippovich) od 29. II 1844. i francuskog konzula Codrice od 20. XII i. g. Dok je potonji djelomično upotrijebljen od D. Stranjakovića, koji ga ocjenjuje kao »tačan«, precizno i objektivno napisan«,³⁹ Filipoviću izvještaju, odavno objelodanjenom, nije srpska historiografija do danas obratila pažnju.⁴⁰ Usporedba između tekstova Filipovića i Zacha pokazuje da se oni ponekad u ocjeni pojedinih ličnosti razilaze, ali da se u cjelovitoj ocjeni prilika podudaraju.

Prije nego pristupimo razmatranju Zachovih tekstova i odnosa prvog od njih prema Gajevu izvještaju iz g. 1846. potrebno je u cjelini upoznati Gajeve veze s poljskom emigracijom, jer se Zachova djelatnost odvija u okviru politike koju vodi tzv. Hôtel Lambert, pariško sjedište kneza Adama Czartoryskog.⁴¹ Ni Zachovi tekstovi, namijenjeni Gaju, ne mogu se smatrati izražajem isključivo njegovog osobnog mišljenja, a pogotovu se ne može pretpostaviti da bi po svojim pogledima bili u opreci sa spomenutom politikom. Kako je već istaknuto, Zach o svemu što radi opširno izvješćuje svoje pretpostavljene.⁴²

II

Usporedo sa svojom javnom djelatnošću Gaj je od g. 1838. razvijao stanovitu tajnu aktivnost, o kojoj je, bar donekle, obavještavao isprva pojedince, a zatim uži krug najbližih suradnika na tom području. Ta je aktivnost bila izrazito politička, iako izvorna građa, koja — kako se čini — nije još potpuno iscrpljena, ne dopušta da se ona već danas pobliže objasni, pogotovu ne s obzirom na motive koji su Gaja pri tom vodili. Možda ne treba smatrati slučajnom okolnošću činjenicu da počeci Gajeve tajne aktivnosti padaju u isto vrijeme kada se u njegovoj prepisci pojavljuje ime graničarskog oficira Stefana Herkalovića (1837), koji je uskoro

³⁹ Stranjaković, Vlada ustavobranitelja, 78, bilj. 1.

⁴⁰ Eugen von Philippovich, Nicolaus von Philippovich. Das Leben und Wirken eines österreichischen Offiziers. Wien 1913, Anhang VI i VII, 127—139. — Popović, n. dj., 196, bilj. 63, upozorio je na još jedan sličan dokument: »opis Srbije« koji je dao austrijski konzul Mayerhofer 5. XII 1845.

⁴¹ O politici Hôtela Lambert prema Hrvatima usp. J. Šidak, Hôtel Lambert et les Croates, Annales de l'Institut français de Zagreb VI—VII, 1942—43 (izašlo 1947), 5—19, i Poljska revolucionarna propaganda u Hrvatskoj prije stotinu godina, Hrvatsko kolo I, 1948, 542—545.

⁴² Marcell Handelsman, Pierwsza stała misja polska w Belgradzie w XIX. wieku, Siściev zbornik, 1929, konstatira da od 2. XI 1843. do 9. VI 1848. »regularnie raz na tydzień wychodzily jego obszerne raporty, uzupniane niejednokrotnie listami nadzwyczajnymi« (534). — Handelsman, autor velike monografije o knezu A. Czartoryskom i više rasprava o politici poljske emigracije, pripremao je izdanje Zachovih pisama, do kojega više nije došlo (završio je život u nacističkom koncentracionom logoru).

zatim, napustivši austrijsku službu, postao njegov prvi pouzdanik i emisar.⁴³

Iako je Herkalović 1839. punih šest mjeseci proboravio u Rusiji, kako ga je Gaj poslao, ne može se ništa sigurnijega reći o njegovu eventualnom učešću u Gajevu pokušaju da 1838. uspostavi u Berlinu vezu sa šefom zloglasnog III Odjeljenja (tajne policije) Kancelarije cara Nikole I, grofom Benkendorffom. Međutim, njegov put u Rusiju trebalo je zacijelo da posluži daljnjem razvoju upravo te veze. Ne raspolazemo, doduše, nikakvim podacima o Herkalovićevoj misiji, ali je iz Gajeva memoranduma Benkendorffu⁴⁴ poznato da je on svoj utjecaj u Granici, koji je tom prilikom očigledno preuveličao, želio staviti u službu ruske politike na Balkanskom poluotoku. Da li je 1840, kada je i sam otputovao u Rusiju, namjeravao svoju akciju nastaviti u istom pravcu, nije poznato, ali se zna da je ponovo, iako uzalud, nastojao doći u bliži dodir i sa službenim krugovima u Petrogradu.⁴⁵

U težnji da barem moskovske slavjanofile — ili »slavensko-ruske patriote«, kako ih sam naziva — uvjeri u potrebu zamašnije materijalne pomoći za svoj rad, Gaj je u jednom spisu⁴⁶ napose istakao svoj odnos prema pravoslavlju i ćirilici, ocijenivši ih kao bitna obilježja »čistog slavizma«. Ako se pitanje njegova odnosa prema istočnom kršćanstvu, na kojem su slavjanofili izgradili svoju koncepciju daljnjega ruskog razvoja, može — ali ne mora — shvatiti i kao taktički potez,⁴⁷ nije isključeno da

⁴³ Usp. o njemu Josip Horvat-Jakša Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa za povijest književnosti hrvatske 26, 1956, 205/6, i Enc. Jug. 3, 1958, 678. Prvo pismo koje je Herkalović iz Kragujevca 30. XI 1837. poslao svom bratu u Karlovac, namijenivši ga uz to i Gaju, v. na i. mj., 200—205. — Pišući o njemu 1935. J. Horvat je ustvrdio da je Herkalović 1839. »stvarno stajao u službi Metternichove tajne policije« (Obzor, br. 246). Ovu tvrdnju nije tada potkrijepio nikakvim dokazom, a kasnije je više nije ponovio. Sva Herkalovićeova djelatnost, a tako i njegova pisma Gaju (Horvat-Ravlić, n. dj., 200—215), pobijaju gornju pretpostavku. Herkalović, inteligentan i načitan oficir, koji je punih trinaest godina, do ljeta 1837. proboravio u garnizonu mj. Raab (Ugarska), bio je oduševljen ilirac, prijateljen još u počecima preporodnog pokreta s njegovim glavnim predstavnicima (Gaj, braća Mažuranić, Babukić, Vakanović i dr.).

⁴⁴ Taj memorandum, koji je Gaj, prema uputi Benkendorffa, 4. XI 1838. predao pukovniku Ozereckovskom, njegovu pouzdaniku u ruskom poslanstvu u Beču, a zatim ga činovnik toga poslanstva Senjanin 14. prosinca 1838. popratio svojim pismom, objelodanio je E. P. Mosely, A Pan-Slavist Memorandum of Gaj in 1838, The American Historical Review, XL, 1935, 704—716 (usp. prikaz J. Horvata u »Obzoru« 24. i 28. X 1935, br. 245 i 249, pod naslovom: »Memorandum Ljudevita Gaja ruskom caru Nikolaju I.«; Horvat je sadržaj memoranduma opširno rezimirao i u svojoj biografiji Gaja, n. dj., 136—140).

⁴⁵ Benkendorff je, doduše, primio u Petrogradu Gaja, ali ga je odmah uputio na min. prosvjete grofa S. S. Uvarova, koji mu je u Ruskoj akademiji ishodio potporu u iznosu od 5000 rubalja. Kad se Gaj, na povratku iz Moskve, po drugi put našao u Petrogradu, policija mu je poslije 5-dnevnog boravka naložila da se kao nepoželjan stranac »što prije kupi iz Rusije« (J. Horvat, Ljudevit Gaj, n. dj., 164).

⁴⁶ Taj spis, kojem je sam Gaj dao naslov: »Secreta arcana«, publicirao je Kulakovskij, n. dj., među priložima str. 083—084. Budući da mu je Gaj priložio i svoj memorandum Benkendorffu iz g. 1840, u kojem isključivo razmatra pitanje »ilirsko-slavenske« literature, Kulakovskij donosi i taj tekst (084—086). (Usp. o tome i Vl. Francev, Za biografiju Ljudevita Gaja, Građa za povijest književnosti hrvatske 5, 1907, 147, i Đ. Šuimić, Iz Gajevih vremena, Vjesnik zemaljskog arkiva VI, 1904, 176—184.)

⁴⁷ Pitanje Gajeva idejnog odnosa prema ruskom slavjanofilstvu ne smatram objašnjenim, iako J. Horvat (Lj. Gaj, n. dj., 163) zaključuje da je Gaj »mislio isključivo politički«, a da »historijsko-filozofska strana slavjanofilstva bila mu je strana«. Gaj je u svom memorandumu caru Nikolaju 1838. označio rusko samodržavlje, pomišljajući pri tom na porodičnu zadrugu, kao »iskonsku instituciju slavenstva«, a potkraj 1839. u svom Proglasu nazvao ćirilicu »našom pravom starinskom vlastitošću« (v. o tome dalje u tekstu). Možda je na početku 1840, prije odlaska u Rusiju, došao u dodir s ruskim slavistom O. M. Bodjanskim, koji je, boraveći u Zagrebu, izrazio u jednoj pjesmi, sačuvanoj među papirima A. T. Brlića, nadu u oslobođenje i ujedinjenje svih slavenskih naroda pod vlašću ruskog cara (usp. V. A. Francev, Kollar' i russkie učenyje v' Zagrebe, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, 271—275).

je Gajev sud o ćirilici proistjecao iz njegovog dubljeg uvjerenja. Budući da se takav zaključak može potkrijepiti sigurnim podacima tek iz kraja 40-ih godina, ostaje još uvijek otvorenim pitanje kada je, u stvari, Gaj do tog uvjerenja došao. Prema svjedočanstvu Ignjata Brlića, koji je već odavno zagovarao usvajanje ćirilice radi »sloge narodne«, Gaj je to mišljenje jasno izrazio u ljeto 1846. »Koliko sam« — rekao je tada Brliću — »vašoj misli protivan bio, dapače ju izsmihivao, gdi uvijek tverдите: Nama nejma spašenja ako se ćirilice neprimimo. Sad sam ju za tako pravu našao, da i sam to iz svega srđca ćutim i pripoznajem, i kakogod sam počeo na ćesku pisati, tako ću sada i još više da se ćirilicom slušimo, možebit ću moju historiu s njom utiskivati!« Štaviše, Gaj je tada ustvrdio da je i poznatom Václavu Hanki u Pragu rekao: »... ja sam u Ilirii ćeski naćin pisanja porodio, i svesrdno ga želim i pokopati, a da ćirilica kod nas uskrsne, to je sada moja najtoplija želja«. ⁴⁸

Gaj je doista g. 1847, kako ćemo vidjeti, mnogo nastojao oko toga da od srpske vlade dobije ćiriliska slova, jer je opet jednom odlučio da svoje listove štampa i ćirilicom. On je, uostalom, već 1837. obavijestio ministra policije grofa Sedlnitzkog da od 1838. namjerava u svojim listovima upotrebljavati oba pisma, pa je to saopćio i zagrebaćkom cenzoru Stj. Moysesu, ali je Sedlnitzki 21. XII 1837. ocijenio takvu promjenu kao preuranjenu. ⁴⁹ S istim prijedlogom obratio se iduće godine Benkenedorfu, ⁵⁰ a 1840. je preko Herkalovića pokušao doći do ćirilskih slova u Beogradu. ⁵¹ Ako još uzmemo u obzir da je potkraj 1839, u svom Proglasu za iduću godinu, ⁵² oznaćio dužnošću svakog ućenika »naše dobe ilirskoga izobraženja« da zna »a z b u k u ćirilsku, kao našu pravu starinsku vlastitost, kojom su se u staro doba naši od jedne i druge ćerkve pradědi služili, i koju su Iliri iztoćne ćerkve pod slavnim posebnim imenom s e r b s k i m ne samo za se, već e i za nas neoskvrñnjenu saćuvali«, onda o Gajevu iskrenom, pozitivnom odnosu prema ćirilici ne može biti nikakve sumnje.

Međutim, ponekad se u literaturi pojavljuje mišljenje da je Gaj već u vezi s privilegijem za svoju tiskaru preuzeo, tobože, obavezu da suzbija ćirilicu i da se, putujući u Rusiju, a kasnije u Srbiju, nalazio čak u povjerljivoj službi Beća. Svakako je karakteristićno da je gen. J. Neustädter još za života Gajeva, pišući u 60-im godinama svoje memoare, pokušao da ta Gajeva putovanja prikaže kao pothvate poduzete »u tajnoj misiji kneza Metternicha«, ali da to nije učinio s potpunim pouzdanjem u istinitost svojih tvrdnji. Pokazuje to naćin kako se izražava: prema njemu,

⁴⁸ Ignjat Alojzije Brlić, Pisma sinu Andriji Torkvatu 1836—1855, I, Zagreb 1942, 114—115. — I. Brlić je svoje mišljenje o uvođenju ćirilice iznio u »Danici« 1835, br. 35. u pismu Vj. Babukiću.

⁴⁹ Ferdo Šišić, Hrvatska povijest III, Zagreb 1913, 211. Šišić smatra da odlukom Sedlnitzkog Gaj »bješe oćito sprijećen već u prvom koraku, što ga htjede učiniti, da s vremenom posve prihvati ćirilicu, baš onako, kako je 1836. kajkavštinu zamjenio štokavštinom«, ali za to svoje mišljenje ne donosi nikakav dokaz. Mođa je pri tom imao na umu Gajevu spomenicu iz 1840 (v. bilj. 46).

⁵⁰ U memorandumu Benkenedorfu iz g. 1840. Gaj objašnjava svoj posjet kod njega u Berlinu 1838. željom, »hauptsächlich um in meine illyrisch-slawische National-Typographie russische Lettern einzuführen« i tako svoje listove štampati također ćirilicom (Kulakovski, n. dj., 084).

⁵¹ Herkalović Gaju 16/26. V 1840 (Horvat-Ravlić, nj. dj., 212): »[...] Za vas sam mnogo govorio bio, poradi slova i typografie, sve je po našoj najljepšoj želji išlo bilo, sve! sve! no ljudi padoše — ili ukloniše se za neko, bog zna kako dugo vrěme, tako pade i moja i Vaša nadežda. Ne dolazite dakle po slova. [...]«

⁵² Danica V, br. 47, 23. XI 1839, str. 187.

Metternich je »bez sumnje« dao Gaju novčanu pomoć za njegova putovanja, a »nema sumnje« ni u to da ih je obavio u kneževoj »tajnoj misiji«. Neustädter je, povrh toga, ove tvrdnje toliko vremenski uopćio, da je njima obuhvatio — u naopakom vremenskom slijedu — događaje od 1840. do 1847, a na drugom mjestu pretvorio Gaja u Metternichova plaćenika gotovo od samog početka njegove javne djelatnosti. Da se ni u tom pogledu nije osjećao na sigurnom tlu, pokazao je time što je nakon napomene o Gajevim »dobrim vezama« ustvrdio i to da je on »možda« od kneza primio i novčanu pomoć, »koju mu je taj potajno poslao«. ⁵³

U mnogo odlučnijem obliku zastupa to mišljenje u novije vrijeme — kako je već naprijed rečeno — Lj. Durković-Jakšić. Da bi svoju uopćenu i olako nabačenu tvrdnju o tome da je Gaj, kako »se zna« (!), »bio u službi austrijske vlade, koja mu je zato plaćala«, dokazao, on se poslužio njemački pisanim dokumentom koji ili nije shvatio, ⁵⁴ ili ga je hotice samovoljno interpretirao. Naime, Gaj je u prilog svojoj molbi vladaru od 1. lipnja 1836. da mu se izda privilegij za otvaranje tiskare naveo i to kako će u slučaju nepovoljnog rješenja »nacionalno osjećanje Hrvata i Slavonaca« biti još više povrijeđeno jer će oni biti primorani da daleko zaostaju za »ćirilsko-srpskom književnošću«, koja se u Srbiji naglo razvija. ⁵⁵ Durković-Jakšić, naprotiv, tvrdi da je Gaj, »moleći privilegij za tiskaru, primio obavезu (potcrt. J. Š.) da, u duhu svoje molbe podnete za dozvolu, neće dopustiti (potcrt. J. Š.) širenje uticaja srpske književnosti koja je objavlјivana ćirilicom«. ⁵⁶

Prema tome, svako sumnjičenje takve vrste ne objašnjava ništa niti služi utvrđivanju historijske istine, što je jedina dužnost historičara kao znanstvenog radnika. To, dakako, ne znači da je pitanje Gajevih veza sa službenom Rusijom prestalo biti za nauku problem, ali se on s dosadašnjom izvornom građom ne može do kraja rasvijetliti.

Gaj se iz Rusije vratio duboko razočaran; čak je i novčanu pomoć, koju je ponajviše marom slavjanofila skupio, smatrao sasvim nedostatnom. Od toga vremena nema više podataka koji bi upućivali na neku Gajevu vezu s Rusijom. Ponovo ju je pohodio tek 1867, kada je u Moskvi bila priređena slavenska etnografska izložba. ⁵⁷ Uza sve to i usprkos kontaktima koje je od 1841. povremeno uspostavljao s poljskom emigracijom, Gaj nije Rusiju izlučio iz svojih planova. Dovoljno je podsjetiti na izjavu koju je 8. travnja 1848. u Beču dao mladom A. T. Brliću, sačuvanu na

⁵³ Josip baron Neustädter, Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848, I, Zagreb 1940, 195 i 180 (hrv. prijevod: »Ban Jellačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848«, I, 1942, 37 i 21).

⁵⁴ Pišući o »Branislavu«, Durković-Jakšić se morao poslužiti prevodiocem koji, međutim, ni sam ne poznaje dovoljno njemački jezik. Usp. J. Šidak, Još jednom o ilirskom »Branislavu«, HZ XVII, 1964, 387—388 i bilj. 7 na str. 388.

⁵⁵ Gaj kaže (Grada za povijest književnosti hrvatske VI, 1909, 345) da u slučaju neuvažavanja njegove molbe »der von mehreren Seiten beabsichtigten Unterdrückung der kroatisch-illyrischer Sprache und Literatur ein freierer Spielraum gegeben würde, wodurch das treuherzige National-Gefühl der Croaten und Slavonier umso gewisser gekränkt werden könnte, da sie hernach bei der ausserordentlich zunehmenden cirilisch-serbischen Literatur in Serbien, diesen ihren Nachbarn und Stammverwandten, wo bis jetzt alle Cultur fremd war, weit nachzustehen gezwungen wären«.

⁵⁶ Durković-Jakšić, n. dj., 96.

⁵⁷ Usp. Milan Prelog, Pout' Slovanů do Moskvy roku 1867, Praha 1931, 43—45, i V. N. Korablev, Ljudevit Gaj, Trudy Instituta slavjanovedenija Akademii nauk SSSR II, Moskva 1934, 246—260, gdje su upotrebljeni važni arhivski podaci koji Prelogu nisu mogli biti poznati.

ovom mjestu njegova dnevnika: »Kod Gaja govor tajni o činjenju glede države u Berlinu 1837., u Moskvi i Petrogradu 1839. Garancija za nas. Tako da, ako mi i postanemo ruski, Iliri ne prestanemo biti. — [...] — Od Rusa, kakav sad, nema straha! Kakav bi bio, da se Moskovska stranka podigne? Mi š njom. Uostalom, ostavit za čas Poljake k sebi i Čehe. Nemaju, tko bi jih vodio. Ljubav nas sve slaže: ali najpreči sebi, nego poslije i njih.«⁵⁸

Telegrafski stil Brlićevih zapisa, neposredno unošenih u dnevnik, ne dopušta da se Gajeve izjave detaljnije razmotri. Ipak, jedno je izvjesno: Gaj je 1848. predstavio Brliću svoju akciju iz 1838—40. kao izrazito političku, s tobožnjim ciljem državnog osamostaljenja uz pomoć Rusije, na čiju hegemoniju, u slavljanoofilskom odnosno panslavističkom smislu, računa i tada kao s vrlo bliskom mogućnošću. Međutim, dalje od tog usmenog saopćenja nije išao. U njegovim konkretnim pothvatima, koje je od 1846—48. poduzimao, ruska komponenta prisutna je samo po svojim negativnim crtama.

Veza s Rusijom proizašla je iz Gajeve osobne pobude i službena Rusija nije bila na njoj zainteresirana ni toliko da je barem prividno održava. Težište njezine vanjskopolitičke aktivnosti nalazilo se tada na Balkanskom poluotoku, a Austrija je nakon pada Obrenovića 1842. čak i u susjednoj Srbiji prepuštala prvenstvo Rusiji, izbjegavajući da je bilo čime povrijedi ili učini prema sebi nepovjerljivom. Metternich je dosljedno i u skladu sa svojim načelnim shvaćanjem legitimeta, kao jedine čvrste podloge za održanje evropskog poretka kakav je zasnovan poslije Napoleona konačnog sloma 1815, izvodio prioritet Rusije u Kneževini Srbiji iz međunarodnih ugovora kojima je ona osigurala sebi stanovito pravo nadzora i nad tom Kneževinom.⁵⁸

Obraćajući od 1840. pojačanu pažnju razvoju na Balkanskom poluotoku, Hôtel Lambert je osobito značenje pridao Srbiji kao budućoj jezgri za okupljanje Južnih Slavena pod turskom vlašću. Iako isprva nije pomišljao na neku neprijateljsku akciju i protiv Austrije, ipak je već njezina tijesna suradnja s Rusijom nosila u sebi stalnu mogućnost za pojavu takve politike, a pored toga je svaka njegova aktivnost u Galiciji nužno zahtijevala da sukob narodnosti u susjednoj Ugarskoj bude što prije zamijenjen njihovom suradnjom. Radi toga je i Hrvatska od 1841, kada se u njoj razbuktala politička borba, ušla u vidno polje njegove široko razgranate djelatnosti.

Prvi put je Hôtel Lambert pokušao uspostaviti neku vezu sa Zagrebom i upoznati se поблиže s ondješnjim prilikama kada je 1841. svom agentu dru Adamu Łyszczynskom, koji se u Beogradu predstavljao kao Englez pod imenom dra Ad. Lyncha, naložio u instrukciji da se upozna osobito s Gajem i Jankom Draškovićem. Već je u Beogradu, gdje se zadržao puna četiri mjeseca, mogao štošta saznati od Herkalovića, koji mu

⁵⁸ Prijepis Brlićeva dnevnika stavio mi je na raspoloženje dr. Ivan Brlić, na čemu mu i ovom prilikom zahvaljujem. — Citirano mjesto prvi je, prema originalu, u cjelini objelodanio V. Vodnik, Ljudevit Gaj, Jugoslav. Njiva X, 1926, knj. I, 57—58.

⁵⁹ Usp. o svemu tome V. Popović, n. dj., 182—195, i Metternichovi pogledi o prome-nama u Srbiji 1842 i 1843, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor VII, 1927, 123—129.

je, zamoljen, dao preporučno pismo za Gaja. Međutim, taj se prvi dodir s Gajem ograničio na svega jedan razgovor.⁶⁰

Trajniju vezu uspostavio je s Gajem prvi stalni agent Czartoryskog u Beogradu, Čeh František Zach. Oni su se upoznali još 1838. u Beču, kamo je Zach, pošto mu je bilo dopušteno da se vrati iz emigracije, češće navraćao iz rodnog Brna,⁶¹ a Gaj je, putujući 1840. u Rusiju, posjetio Zacha kod kuće.⁶² Prema tome, Gaj i njegova djelatnost, možda čak i ona tajna, nisu bili Zachu nepoznati. Uskoro nakon posljednjeg susreta s Gajem, Zach je ujesen 1840. ponovo otišao u emigraciju i u Parizu stupio u službu Hôtela Lambert, a kada je taj pomogao ustavobranitelje da se poslije obaranja Obrenovića učvrste na vlasti u Srbiji, Zach je od sredine listopada 1843.⁶³ do svibnja 1848. razvio izvanrednu političku aktivnost u Beogradu.

Već na početku iduće godine (1844), kada je radio na svom »Planu slavenske politike Srbije« za min. Iliju Garašanina, Zach se jednim opširnijim pismom obratio Gaju. To se pismo, doduše, nije sačuvalo, ali postoji Zachov izvještaj Czaykowskiom, u kojem je Zach potanko prepričao sadržaj toga pisma.⁶⁴ Ono se odnosilo na pitanje hrvatsko-srpske suradnje u oslobođanju Bosne, koja bi trebala da se u skladu s osnovnom koncepcijom Czartoryskog i njezinom razradom u Zachovu »Planu — »asimilira«, prema riječima Zacha, Srbiji, jer ova »služi kao centar oko kojega se jednog dana moraju okupiti svi Južni Slaveni.«⁶⁵ Budući da je Zach posebnu pažnju u svom »Planu« obratio Hrvatskoj, smatrao je Gajevu suradnju i u tom pogledu neophodnom. Mišljenje da je upravo radi tih pitanja, za koncepciju Czartoryskog u cjelini odlučnih, Zachov rad oko »Plana« na neko vrijeme zapeo, vrlo je vjerojatno.⁶⁶ Koliko značenje im je sam Gaj pridavao, najbolje pokazuje njegova odluka da Zachu pošalje za suradnika Stjepana Cara, čovjeka svog osobitog povjerenja, koga je potkraj 1842, prilikom njegova prvog puta u Srbiju, preporučio Herkaloviću riječima: »Njegovo je sarce, moje sarce, njegova su usta, moja usta.«⁶⁷

Za vrijeme Careva boravka u Beogradu, na početku mjeseca ožujka, Zach je svom »Planu« dao konačan oblik. Ocjena toga spisa i promjena

⁶⁰ Usp. Ljubomir Durkowicz-Jaksicz, Pierwszy polski agent dyplomatyczny w Białogrodzie w XIX w. — dr. Adam Łyszczynski, Problemy Europy Wschodniej, Warszawa 1939. — Preporučni list St. Herkalovića Gaju od 1. X 1841. donose Horvat-Ravlić, n. dj., 212—213.

⁶¹ Taj podatak donosi Záček, n. dj., 61.

⁶² J. Horvat, Lj. Gaj, n. dj., 155, na temelju Gajeva dnevnika o putu u Rusiju. U svom zapisu Gaj naziva Zacha »prijateljem«. Horvat opravdano smatra njihov sastanak »zagonetnim«.

⁶³ Handelsman, n. dj., 534.

⁶⁴ Dio Zachova izvještaja o pismu Gaju priložio je V. Záček svojoj raspravi »Češko i poljsko učešće u postanku 'Načertanija', HZ XVI, 1963, 55—56.

⁶⁵ Záček, na 1. mj., 45.

⁶⁶ Záček, na 1. mj., 45.

⁶⁷ Vojislav J. Vučković, Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog »Načertanija«, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo I, Beograd 1954, br. 3, 49.

koje je u njegovu tekstu proveo Garašanin prerađujući ga u svoje »Načertanije« izlazi izvan okvira problema koji se ovdje obrađuju.⁶⁸ Da se u slučaju »Načertanija« radi u stvari o Zachovu »Planu«, dokazao je već Stranjaković,⁶⁹ a da je Garašanin svojim izmjenama utisnuo tekst »Plana« velikosrpsko obilježje konstatirao je, protivno Stranjakoviću, već J. D. Mitrović.⁷⁰ S obzirom na daljnji razvoj tajne politike Gajeve do 1848. svakako je potrebno pažljivije razmotriti one dijelove »Plana« koje je Zach unio u dogovoru s Gajem, a koje je Garašanin izostavio.

Poznato je da se to prvenstveno odnosi na IV poglavlje »Plana«, kojem je Zach dao naslov: »Otnošenje Srbije prema Horvatskoj«.⁷¹ Razlozi zbog kojih je upravo to poglavlje u »Načertaniju« izostavljeno ne mogu se pouzdano utvrditi. Svakako je pretpostavka da je to Garašanin uradio iz obzira prema Austriji⁷² neopravdana, jer spis nije bio namijenjen javnosti. Osnovni razlog može se tražiti samo u cjelovitoj koncepciji Garašaninove politike, koja se u svojoj praktičnoj primjeni morala nužno ograničiti na teritorij Turskog carstva. Pored toga, tekst IV poglavlja, po svom razmatranju ilirizma i Gajeve uloge u njemu, znatno odudara od programatski zasnovane cjeline spisa. Ako bi se taj nedostatak i dao ukloniti odgovarajućim stilističkim promjenama, njegova se polazna točka nije mogla sadržajno uskladiti s Garašaninovom koncepcijom »opšteg sojedinjenja sviju Srbalja«, koja u Bosni i Hercegovini nije poznavala drugi narod osim srpskoga. A Zachovo poglavlje, naprotiv, počinje s konstatacijom da je Bosna »srednji« tj. središnji »člen« u srpsko-hrvatskom savezu, pa »slēdovateljno« moraju unjoj »horvatski i srbski upliv jedan pored drugog uvek u harmonii zadržani [...] biti«. Pri tom Zach odmah napominje da se politika iliraca ne protivi priključenju Bosne Srbiji, pa je o tom pitanju potrebno samo »sporazumljenje sa najvažnijim horvatskim patriotima«.

Pošto je, nadalje, konstatirao da je »posle padenja Obrenovića c e l a ilirska partija (potcrt. u originalu; J. Š.) odma k novom stanju stvari u Srbiji pristupila«, Zach je »ime Ilirizma« na taj način objasnio kao da ono »savez sviju južnih slavena u jednu državu označava«. Tu, pak, državu Gaj, navodno, ne zamišlja kao »ilirsko kraljevstvo« nego kao

⁶⁸ Pored dviju rasprava V. Zăčeka navedenih u bilj. 33 i 64, te rasprava V. J. Vučkovića: Prilog proučavanju postanka »Načertanija« (1844) i »Osnovnih misli« (1847), Jugoslav. revija za međunarodno pravo VIII, 1961, 49–76, i druge navedene u bilj. 67, za upoznavanje geneze i značenja »Načertanija« važni su od novijih radova osobito ovi: Radoslav Perović, Oko »Načertanija« iz 1844. godine, Istorijski glasnik, 1963, br. 1, 71–94, i Nikša Stanić, Problem »Načertanija« u novijoj literaturi, HZ XXI–XXII, 1968–69. — Netočna je tvrdnja Durković-Jakšića, Pierwszy agent, n. dj., 4, da je politički plan Zachov, koji on navodi pod poljskim naslovom »Naczerwanie, lub kilka słów« istovetan s tekstem poznatim kao Garašaninovo »Načertanije«. Budući da je već Stranjaković (Spomenik SAN, 74) upozorio da se radi o jednom drugom rukopisu iz početka g. 1845 (usp. o tom pitanju i Zăček, Češko i poljsko učešće, 50–51), ne stoji tvrdnja Durković-Jakšića (Srbijansko-crnogorska saradnja 69, bilj. 305) prema kojoj je on »još 1938 ukazao na činjenicu da je Zach napisao t. zv. »Načertanije«, a otpada i napomena R. Perovića, n. dj., 71, da je Durković-Jakšić već prije otkrića Zachova »Plana« 1939. »naslutio da je pisac Načertanija Zach«.

⁶⁹ Dragoslav Stranjaković, Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, Spomenik SAN II/70, 1939.

⁷⁰ Jeremija D. Mitrović u Glasniku profesorskog društva XIX, 1938, 298–300.

⁷¹ U izdanju Stranjakovića (bilj. 69) str. 92–96.

⁷² Vučković, Učešće Hrvata, 55. — Činjenica da je Garašanin izostavio jedno cijelo poglavlje Zachova teksta pobija daljnju pretpostavku Vučkovića (n. dj., 54) da Zach nije u svoj »Plan« unio ništa bez »saglasnosti« Garašanina, pa ni odjeljak o Hrvatima.

»srbsko carstvo u familiji Karađorđevoj«, a samo su ga prilike spriječile da »srbsko Carstvo i imena barjak nad svojom kućom« podigne i razvije, pa se zato i poslužio ilirskim imenom, »koje je u Austriji zakono«. Istoj svrsi treba da posluži i književni jezik Hrvata, koji »od dana na dan sve više byva srbski«. Ako se k ovim Zachovim tvrdnjama doda i njegovo proizvoljno objašnjenje da su Hrvati ilirsko ime »ostavili i odbacili« jer je ono »Srbima i Srbiji zazorno«, iako ga oni još uvijek moraju »prema Austriji iz važni uzroka« braniti, onda ne može biti sumnje da je Zach na svoj osobit način shvatio podatke koje je o ilirskom pokretu primio. Kada u njegovu prikazu ne bi bilo posljednje netočne tvrdnje — u doba zabrane ilirskog imena, koja je tek nedavno iz Beča uslijedila — mogao bi se, možda, dobiti dojam kao da Zach želi ilirizam čim više približiti shvaćanju svoga »Plana« a napose samog Garašanina. Takav dojam pojačava njegova težnja da u svakoj prilici istakne potrebu sporazumijevanja i usklađivanja, pa, među ostalim, predlaže i učenje »horvatsko-latin-ske azbuke« u srpskim školama. No uza sve to se njegov prikaz ilirizma, koji on isključivo svodi na Gaja, kao da se ne radi o jednom pokretu nego o nekom osobnom pothvatu, ne može potkrijepiti ni jednim dokazom. Osim ideje o etničkom jedinstvu svih Južnih Slavena odgovara istini samo Gajeva misao o Srbiji kao njihovu budućem »sredotočju« — misao, koju je on 1848. preko Herkalovića saopćio Garašaninu. Tvrdnja o srpskom imenu i srpskom carstvu kao zajedničkoj državi u osnovi se protivi svemu što je Gaj do kraja života vjerovao i na čemu je radio. Dosljedno je ilirsko ime smatrao jedinom mogućnošću da se izbjegnu sukobi radi pojedinih »genetičkih« imena, koja su u stvari bila nacionalna, i još je potkraj života izjavio jednom na svoj slikovit način, da je bio prvi »koji je slagao strune na trokutnom glazbalu Europe«, a da je nesložne strune na toj liri — kako je to glazbalo nazvao prema Iliriji — nastojao probuditi »na uzdisanje za slogom« znajući »da mora jednoč doći do suglasja, da bude jedna domovina i jedno vladanje — Ilirija oživljena.«⁷³

Iako je Zach znao za postojanje »ilirske partaje«, koja je osnovana 1841. i koja je nakon zabrane ilirskog imena 1843. zadržala u svom imenu samo pridjev »narodna«, on nije misao o zajedničkoj državi Južnih Slavena pripisao toj stranci niti njezinu vodstvu u cjelini nego osobno Gaju. Dolazeći do tada u dodir samo s ilircima iz njegova najužeg kruga, kao što su bili Herkalović, Car, Pavao Čavlović i grof Albert Nugent, Zach vjerojatno nije imao jasne predodžbe o Gajevu položaju u Narodnoj stranci nakon zabrane ilirskog imena. Ni danas nije pitanje Gajeva političkog značenja poslije 1843. potpuno objašnjeno. Zabrana ilirskog imena i simbola teško je uzdrmala njegov ugled, a neke negativne crte u njegovu karakteru, među kojima suvremenici napose ističu taštinu i oholost,⁷⁴ već su i prije zatrovale njegov odnos prema mnogim prijateljima i suborcima. Ne može se, doduše, olako ustvrditi da je Gaj bio od početka 1843. sasvim potisnut u stranu, a da vodstvo stranke preuzimaju otada poglavito grof Janko Drašković, barun Franjo Kulmer i Ivan Kukuljević. Bu-

⁷³ Zabilježio Đuro Stj. Deželić, Gaj o sebi, Dragoljub ili Upisnik kalendar . . . , XXXII, 1895, 44.

⁷⁴ Već potkraj 1841. napisao je Jan Kollár u svom »Cestopisu«, prilikom boravka u Zagrebu, da »neki predbacuju g. Gaju pretjeranu hlepnu za čašću i hvalom« (»prilišnu čti a chvály žádost«), ali ga on opravdava.

dući da je značenje Hrvatskog sabora, zahvaljujući ilircima, upravo u to doba ogorčenih stranačkih sukoba postajalo sve veće, rastao je i utjecaj onih narodnjaka koji su neposredno sudjelovali u njegovu radu. Gaj se, kao neplemić, nije među njima nalazio, ali je zato iz svojih novina, koje su i dalje ostale organ Narodne stranke, stvorio političku tribinu koja je s aktivizacijom stranačkog života, osobito nakon ublaženja cenzure na početku 1845, postala važno sredstvo djelovanja na javnost. Prema tome, Gaj je i dalje mogao neposredno utjecati na politički razvoj, ali je taj utjecaj mnogo izgubio od svoje nekadašnje moći i sjaja. Uza sve to je Gaj, pored nekih drugih čimbenika, odigrao važnu ulogu u politici Narodne stranke g. 1845, a njegova polemika s Kossuthom iduće godine ponovo mu je podigla ugled. U Ugarskoj i izvan Hrvatske ostao je i dalje najistaknutiji predstavnik preporodnog pokreta, a Garašanin je još 1848. konstatirao da su se u Srbiji »sa Horvatskom najpre i najviše čez Gaja upoznali«. ⁷⁵ Uzme li se sve to na um, ne može se usvojiti kao ispravno mišljenje ⁷⁶ da se, s obzirom na naprijed iznesene podatke iz Zachova »Plana«, »nacionalna politika« vodstva Narodne stranke »mora podvrgnuti pažljivijoj oceni« upravo zato jer je Gaj »u početku 1844 [...] stvarno imao glavnu ulogu« u tom vodstvu. On je više nije imao, pogotovu ne u vrijeme koje je neposredno slijedilo nakon zabrane ilirskog imena. Ocijeniti, dakle, njegovu viziju »velike Ilirije« kao konkretnu politiku Narodne stranke u to doba kada se ona nalazila u dosta teškoj situaciji, izložena pritisku i s mađarske i s austrijske strane, isto je tako pogrešno kao i Gajevu sličnu inicijativu 1848, kada je stranka imala najviše mogućnosti za svoj nesmetani razvoj, smatrati izražajem njezine politike. Trijezna analiza vrlo zamršenih prilika unutar i izvan Monarhije dopuštala je tada kao maksimalan samo program austroslavizma, a i njegovo je provođenje više ovisilo o drugima negoli o Narodnoj stranci samoj.

Iako su u krugu Hôtela Lambert već 1841. s pravom pridavali osobito značenje Gaju i Draškoviću kao najistaknutijim ličnostima narodnog pokreta u Hrvatskoj, ipak se težište poljske aktivnosti idućih godina nije nalazilo u Zagrebu nego među Slovacima, na suradnju kojih se prvenstveno računalo zbog njihova susjedstva s Galicijom. A kako je poljska emigracija imala tada najviše pouzdanja u Mađare, nastojala je da poradi i oko njihova pomirenja sa Slovacima. S obzirom na to i na propagiranje poljske stvari uopće, ličnost L'udovíta Štúra, koji je razvijao znatnu publicističku djelatnost i baš u to vrijeme pripremao izdavanje prvih slovačkih novina, imala je za Hôtel Lambert ključno značenje.

Kada se potkraj g. 1844. pojavio kod Štúra u Bratislavi agent Czartoryskoga Antun Rieth-Reiner, Štúr mu je predložio da posrednikom u budućoj prepisci između Hôtela Lambert i Slovaka bude Gaj, što je agenta potaklo da u pratnji jednoga mladog Slovaka-pravnika otputuje 4. XI preko Varaždina u Zagreb. Prema njegovu izvještaju, ⁷⁷ Gaja je oso-

⁷⁵ Garašanin u pismu A. Nenadoviću 30. V/10. VI 1848. Grgur Jakšić, Prepiska IIIje Garašanina I, 1839—1849, Beograd 1950, 178.

⁷⁶ Vučković, Učešće Hrvata, 52. — Usp. o tome J. Šidak, Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848, HZ XIII, 1950, 187.

⁷⁷ Original se nalazi u Biblioteci Czartoryskih u Krakovu (5465. X. A. C. Correspondance XVI R.). Prijepis izvještaja dobio sam od doc. V. Záčeka, na čemu mu i ovdje srdačno zahvaljujem.

bito obradovao dolazak slovačkog predstavnika, jer mu, navodno, nije nikada uspjelo da takvu vezu sam uspostavi. Agent objašnjava njegov neuspjeh tobožnjom bojazni Slovaka da mjesto stjecanja vlastite nezavisnosti ne budu primorani ući u — »Magnum Illirium od Karpata do mora«. ⁷⁸

Već tih nekoliko podataka upućuje na zaključak da Rieth-Reiner nije ozbiljno pristupao svom poslu. Njegovo nepoznavanje dotadašnje Gajeve djelatnosti i ciljeva ilirskog pokreta naprosto zapanjuje. To je utoliko teže razumjeti, jer je on još prije puta u Zagreb svratio u Beograd k Zachu, kod koga se upoznao s Carem, a dovoljno dugo se zadržavao u Zagrebu saobraćajući s Gajem i Dragutinom Kušlanom (Kuschland). Da bi Gaj uspostavio neku vezu sa Slovacima, nije doista bilo potrebno da se najprije pojavi poljski agent. Sam Štúr postao je suradnikom »Danice« već 1837, a veze različite vrste postojale su i inače među objema preporodnim pokretima. ⁷⁹ Ideja, pak, Velike Ilirije, kako ju je Rieth-Reiner zamislio, jedinstven je slučaj u cjelokupnoj literaturi.

Ne ulijevaju dovoljno pouzdanja ni drugi njegovi podaci, iako se svi oni, dakako, ne mogu naprečac odbaciti kao izmišljotina. Jedan od njih govori, na pr., o zlim odnosima Gaja s Draškovićem i bar. Metelom Ožegovićem, »koji ga hoće depopularizirati«. Gaj je, navodno, stekao toliko povjerenje u agenta, da mu je čak pokazao listu s imenima od 570 (!) »oficira-patriota« i uvjeravao ga da bi se »200.000 (!) ljudi diglo na njegov poziv«, kad bi za to imao potreban novac. Ne ulazeći u provjeravanje ovih pojedinosti, svakako je za Gaja značajno njegovo isticanje Vojne Granice i utjecaja koji ondje ima. Gotovo s istim tvrdnjama obratio se on već 1838. gen. Benkendorfu, a i Zach je u svom »Planu« mnogo pažnje obratio pitanju Granice s obzirom na mogućnosti kojima ondje Gaj raspolaže, jer je među graničarima »njegovo ime obšte poznato i visokopočtovano«, pa on »može preko svoji mnogi prijatelja vrlo mnogo učiniti«.

Z fantastičnošću graniči agentov podatak da mu je Gaj »povjerio oružano vodstvo protiv Turapoljaca« za vrijeme održavanja županijske skupštine u Zagrebu 10. prosinca 1844. i da je on, agent, naumio da u dogovoru s Kušlanom digne u zrak mađaronski Kasino, do čega nije tobože došlo samo zbog nestašice novaca. ⁸⁰

Nakon gotovo jednomjesečnog boravka u Zagrebu Rieth-Reiner je ponovo otputovao u Beograd, ali nije uspio prijeći Savu, pa se dosta dugo zadržavao u Srijemu, gdje su pristaše svrgnutih Obrenovića nešto prije organizirali upad u Šabac. U službenim spisima austrijskih vlasti spomi-

⁷⁸ Čitav odlomak, važan za ocjenu tog agenta, glasi: »Mocno uradowany został P. Gaj przybyciem i zbliżeniem się wysłannika Słowaków do Kroatów. Silną zato wdzięczność oświadczał Pu Riethowi P. Gaj, dodając iż on się był starał wielokrotnie o to samo, ale nadaremnie. W istocie tak było, bo Słowaków marzących o własnej niepodległości, odstraszalo pojęcie państwa *Magnum Illirium* (potert. u orig.; J. S.) od Karpat do morza.«

⁷⁹ O tim vezama do pojave Štúrovih novina 1845. usp. Vladimír Matula, *Mladé Slovensko a Juhoslovania, zborník »Československo a Juhošlavia«, Bratislava 1968, 106—133.*

⁸⁰ Usp. o tome Jaroslav Šidak, *O uredniku i značenju ilirskog »Branislava« (1844—45), HZ XIV, 1961, 80.*

nje se ponajviše kao Adam Rotter⁸¹, a Dvorsko ratno vijeće je pretpostavljalo da je i on bio upleten u spomenutu akciju, koju je ono, štaviše, bilo sklono dovesti u vezu s »panslavističkom« propagandom.⁸²

Pretjerane vijesti Rieth-Reinera potakle su Hôtel Lambert da novom misijom pokuša postići ono u čemu taj hvastav i lakomislen agent nije uspio. Prema instrukciji od 27. VIII 1845, Janusz Woronicz je preuzeo zadatak da poradi na spajanju slovačkog pokreta s hrvatskim i na okupljanju svih Slavena u Ugarskoj oko Zagreba, a da uz to nastoji uspostaviti suradnju između Slavena i Mađara, uvjeravajući prve da je svima glavni protivnik Austrija i da koncesije dane Mađarima neće ugroziti položaj Slavena poslije uspješnog završetka borbe koja bi trebala da započne s ustankom Poljaka. S obzirom na Gaja, Woronicz je trebao ispitati kakav je u stvari njegov utjecaj među Hrvatima i na što Poljaci mogu u Hrvatskoj računati u slučaju uspjeloga ustanka.⁸³

Hôtel Lambert nije o toj novoj misiji obavijestio Zacha, iako je on već na početku 1845. i sam predlagao neke konkretne korake u tom pravcu. Tako je, među ostalim, predložio da se Car imenuje plaćenim agentom za Hrvatsku i južnu Ugarsku,⁸⁴ a u Dragutinu Kušlanu našao je daljnjeg izvjestioca o prilikama u Hrvatskoj.⁸⁵ Na temelju Zachovih podataka, koji

⁸¹ U službenim aktima nastala je u vezi s tim agentom čitava zbrka, pa ga ponegdje smatraju istovjetnim sa zagrebačkim trgovcem Dimitrijem Novakovićem, koji — prema dopisu ugarskog palatina od 27. I 1845. — »radi kao agenat Hirske hrvatske stranke, od koje je dobio potajnu misiju za uređenje nekih stvari sa Srbijom« (Đuro Surmin, »Veleždajnička« afera iz g. 1845, Zvono 1909, 38—40). Spomenutu identifikaciju preuzeo je od Surmina Lj. Durković-Jakšić, Srbijansko-crnogorska saradnja (1830—1851), Posebna izdanja SAN 272, 1957, 71, a od potomjega nedavno I. I. Leščilovska, Illirizm, Moskva 1968, 175. Međutim, Surmin je 1926 (Poljaci i Hrvati, Novosti 1. D), izvješćujući o Rotterovu slučaju, i sam konstatirao da je Rotter poznat vlastima također pod imenom Rainer, i da ban Haller, u vezi s njime, upozorava zagrebačkog podžupana Benka Lntulaja »i na trgovca u Zagrebu Dimitrija Novakovića, koji mnogo trguje i podržaje veze sa Srbijom«. Budući da je taj trgovac umro već 1845, to je Surmin 1909, a po njemu i Durković-Jakšić, stavio u tu godinu također smrt poljskog agenta. Međutim, kako je dokazao V. Záček, Z revolučných a politických pol'sko-slovenských stykov v dobe predmarcovej, Bratislava 1966, 187—193, Rieth-Reiner je na početku svibnja 1846. trebao preko Zagreba, gdje ga je, navodno, kod Gaja očekivala instrukcija, otići u Galiciju, ali je uskoro zatim prešao u službu Beča. U svom izvještaju novom naredbodavcu od 22. IV 1847. Rieth-Reiner je opisao i spomenutu akciju iz 1844/45, koja je, tobože, trebala dovesti do »koordinacije galicijsko-slovačkog ustanka s hrvatskim narodno-oslobodilačkim pokretom pod vodstvom Gaja« (Záček, na i. mj. 190). Rieth-Reiner je predviđao da će razgovore s Gajem nastaviti do njegova konačnog »otkrivanja« (192), a nadao se da će moći izazvati »raskol među Srbima i Hrvatima« te »otudjenje između Slovaka i Hrvata« (193).

Prema tome, poljski agent Adam Rotter odn. A. Rieth-Reiner i zagrebački trgovac Dimitrije Novaković dvije su različite osobe, koje u zbilji ništa ne povezuje, pa ni poljska »Propaganda«.

⁸² Surmin, Dokumenta o Srbiji, 43.

⁸³ Usp. Daniel Rapant, Slovenské povstanie roku 1848—49, I/1, Bratislava 1937, 355; Kovács Endre, Magyar-delszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben, Budapest 1958, 23—24; i Záček, Z revolučných ... stykov, 166.

⁸⁴ Záček, Česká účast, 78.

⁸⁵ na i. mj., 76. — Osim podataka o pismenoj vezi između Pavla Čavlovića i Kušlana u početku 1845, koja se odnosila na izlaženje »Branislava« (usp. A. Lj. Lisac, Oko »Branislava« i njegova urednika, HZ XII—XIII, 1958—59, 255—256; Šidak, O uredniku i značenju »Branislava«, 83; i Lj. Durković-Jakšić, Nekolike primedbe o Lišćevom članku »Oko, 'Branislava' i njegova urednika, na i. mj. XVI, 1963, 251—253) nije se donedavno znalo o nekim drugim Kušlanovim dodirima s Beogradom. Zahvaljujući V. Záčeku, Česká účast, 76, saznajemo iz Zachova referata Czaykovskom od 14. II 1845. da je od Kušlana primio »velik politički dopis [...] o suvremenoj narodnoj i političkoj situaciji u Hrvatskoj«.

su za sada jedini izvor o misiji Woronicza,⁸⁶ iako je i sam Zach bio o njoj tek oskudno informiran, Woronicz je ujesen stigao u pratnji Hippolyta Despreza,⁸⁷ francuskog publicista, iz Rijeke u Zagreb, gdje je razgovarao s Gajem i Draškovićem, otišao zatim u Peštu i 18. I 1846. doputovao u Beograd. Ondje je idućeg mjeseca saznao za neuspjeli pokušaj revolucije u Krakovu i pokolj poljskog plemstva u Galiciji, te se u Zagreb nije više vratio. A upravo je u njemu trebao svoju misiju privesti kraju.⁸⁸

Od toga vremena pa sve do revolucije 1848. Hôtel Lambert nije više slao svoje agente u Hrvatsku i Ugarsku, iako je austrijska aneksija krakovske republike (1846), toga posljednjeg ostatka nekadašnje poljske države, unijela u njegov program i odlučno neprijateljstvo prema Austriji. Iz sviju dotadašnjih pokušaja da se Gaj pridobije za stvar poljske nezavisnosti i posluži politici Czartoryskog u Srednjoj Evropi, proizlaze kao jedini rezultat povremeni razgovori informativne prirode, bez ikakvih konkretnih obvezatnih utanačenja. Uostalom, 1845. i 1846. Gaj je podupro Beč u zaokretu njegove politike prema Narodnoj stranci, koja je od toga imala nesumnjivih koristi, ali je bila za uzvrat primorana da tijesno surađuje s vladinom konzervativnom strankom ugarskih magnata. Štaviše, i Gajev pouzdanik Stjepan Car, koga je Zach želio uklopiti u diplomatsku mrežu kneza Czartoryskoga kao njegova agenta, aktivno je sudjelovao u provođenju takve narodnjačke politike.⁸⁹

⁸⁶ Usp. Záček, Česká účast, 79—80.

⁸⁷ Hippolyte Desprez počeo je 1847, u »Revue des Deux Mondes«, objavljivati svoje eseje o različitim problemima tadašnjeg razvoja u Austriji i Turskoj. Prvi od njih: »La grande Illyrie et le mouvement illyrien« izašao je 15. II 1847. Zacijelo pod utjecajem Gaja, s kojim je u Zagrebu mogao češće dolaziti u dodir, Desprez je ilirizam smatrao u biti političkim pokretom, kojem je cilj ujedinjenje Južnih Slavena u jednu državu — Veliku Iliriju. Isključivu zaslugu za taj pokret pripisao je Gaju. »Il m'avait fallu à M. Gaj« — pisao je — »qu'une année pour conquérir tout ce terrain et pour enrôler plusieurs millions d'hommes sous la bannière moitié politique et moitié littéraire de l'illyrisme.« (Rudolf Maixner, Hippolyte Desprez et le mouvement illyrien en Croatie, Annales de l'Institut français de Zagreb No 13, 1940, 96. Maixner je preštampano Desprezov tekst u cjelini, i to na osnovi knjižnog izdanja iz 1850.)

Iz »Revue des deux Mondes« preveden je Desprezov esej na talijanski jezik i objavljen u dubrovačkom listu »Rimembranze della settimana«, 1848, br. 8—13. Šime Urlić, Pabirci o Ljudevitu Gaju po dalmatinskim listovima i koledarima za ilirskog doba, Zadar 1909, nagadao je da članak, objavljen anonimno, potječe od Mede Pucića ili jednog od dvojice Kaznačića (I. A. Kaznačić bio je urednik lista). Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. godine, Rad JAZU 274, 1948, 154—155, nije u to pitanje ulazio. Usporedba obaju tekstova, francuskog i talijanskog, pokazuje njihovu istovetnost.

Međutim, već je Ernst Birke, Das Nationalitätenproblem der Donaumonarchie in der Beurteilung der französischen slavophilen Publizistik, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, N. F. X, 1934, konstatirao da je Desprez, izdajući 1850. svoje članke u obliku knjige, pod naslovom: »Les peuples de l'Autriche et de la Turquie. Histoire contemporaine des Illyriens, des Magyars, des Roumains et de Polonais«, I—II, izostavio iz teksta ona mjesta koja govore o stvaranju južnoslavenske države kao krajnjem političkom cilju ilirskog pokreta. Tako je, npr., u rečenici u kojoj kaže da su Iliri u Austriji i u Turskoj još daleko od toga da budu gospodari u svojoj kući, ali da rade barem na udruživanju svojih napora, izostavio ovaj nastavak: »dans l'espoir d'une émancipation intellectuelle, qui les circonstances aidant, peut devenir une émancipation politique. La terre promise qui leur apparaît comme prix de ces efforts, c'est la vraie patrie des slaves méridionaux, c'est la 'Grande Illyrie.«

⁸⁸ »Tepre po návratu do charvátského hlavného mesta měl agent přikročit k svému hlavnému úkolu, jímž bylo soustředění všech uherských Slovanů kolem Záhřebu« (Záček, na i. mj., 79).

⁸⁹ O politici Narodne stranke 1845/46. i ulozi Gaja u njoj usp. Šidak, Prilozi, 187—188.

III

U neposrednoj vezi s političkim promjenama do kojih je g. 1845. došlo u odnosima između bečke vlade i Narodne stranke, Gaj je u mjesecu rujnu predao predsjedniku Ugarske dvorske kancelarije grofu Apponyiu Györgyu molbu da mu novčanom potporom omogućí »reorganizaciju« novina u skladu sa zadacima koje promijenjena situacija nalaže. Smatrao je da Narodne novine, koje su do tada bile samo »nasip protiv zapljuskivanja tuđih utjecaja i ultraističkih ideja«, treba da postanu »aktivni organ pozitivnih tendencija podređenih interesu cjelokupne države« i da, prema tome, budu stavljene »pod egidu vlade«. Svoj su neposredni cilj već postigle: »s pomoću razvoja i unapređivanja domovinske literature« one su »probudile i ojačale nacionalni element do stupnja političke samosvijesti i to s povećanom privrženosti preslavnoj vladarskoj kući i u interesu cjelokupne države te s pojačanim zalaganjem za ustav domovine i domaću municipalnost«. Daljnja zadaća, pred kojom novine stoje, sastoji se u smirivanju »putem javnosti« svih »smutnja i diferencija«, pa i nacionalnih, u skladu s »praktičkim principom konzervativnog napretka«. ⁹⁰ Vjerojatno je Gaj tek u to vrijeme dostavljao vladi i različita »saopćenja« koja su se odnosila na unutrašnja pitanja, ⁹¹ ali ni jedno od njih nije do danas nađeno. Takvi se Gajevi postupci mogu razumjeti, ako se ima na umu činjenica da je Narodna stranka poslije uzmarka vlade na početku 1845. — kako on konstatira u svojoj molbi — »s punim pravom« indicirala za sebe »počasni naziv jedne vladine stranke«. Ta mu je okolnost, doduše, omogućila da iduće godine (1846) dobije dopuštenje za put u Srbiju, ali zatražene subvencije nije primio do kraja 1847.

Koji su razlozi u zbilji potakli Gaja da se odluči na svoje prvo putovanje u Srbiju uopće, nije poznato. Prema F. Kulmeru kome je svoju namjeru najprije saopćio, izjavio je da se želi točno obavijestiti o tamošnjim »političkim prilikama i o djelatnosti francusko-poljske i ruske propagande koje navodno u Beogradu postoje«. ⁹² Uvjeravao je, nadalje, Kulmera da će svojim »otkrićima« učiniti važnu uslugu vladi. Međutim, budući da je njegov odlazak u Beograd uslijedio ubrzo nakon Woroniczeva ⁹³ nestanka, nije isključeno da se Gaj odlučio na put i zbog toga što se Woronicz, protivno dogovoru, nije više kod njega pojavio. Kulmer je odmah ishodio odobrenje kancelara Metternicha, koji je Gaja — kako sam kaže — u

⁹⁰ Njemački original donosi Miskolczy, n. dj. II, 553—555.

⁹¹ Na takav zaključak upućuje Gajeva izjava u njegovoj ponovnoj molbi za subvenciju 1847: »Um anderweitige, suo loco gemachte bedeutende Mitteilungen, die inneren Angelegenheiten betreffend, mit Stillschweigen zu übergehen, erwähne ich« itd. (Miskolczy, n. dj. II, 555.) — Gajeva »relacije« vladi »o najvažnijim susjednim i domaćim prilikama« spominje i njegov biograf V. Deželić, Ljudevit Gaj, 117. Prema njegovu prikazu izlazilo bi da ih je Gaj slao u Beč već od g. 1839. — Prema povjerljivoj izjavi (le récit confidentielle) samog Gaja J. Neustädteru, n. dj. I, 237, on je nakon krvavog događaja od 29. srpnja 1845. »partit bientôt après pour Vienne, où il ne manqua pas de faire un rapport détaillé de l'événement du 29 juillet«, ali ni taj izvještaj nije do danas pronađen.

⁹² Prema Kulmerovu pismu dvorskom savjetniku Gervayu od 9. IV 1846 (Miskolczy, n. dj. II, 465): »... um sich dort über die bestehenden politischen Verhältnisse und über das Treiben der angeblicher Weise in Belgrad bestehenden französisch-polnischen und russischen Propaganda genau zu unterrichten.«

⁹³ Záték, O revolučných ... stykov, 174: «... práve v súvislosti s rokováním s Woroniczom».

njegovoj namjeri učvrstio.⁹⁴ Već sam naprijed odbacio kao bezrazložnu pretpostavku da se Gaj, doduše, iz vlastite pobude odlučio na put, ali da mu je termin odlaska odredila bečka vlada.⁹⁵ Za njezino nedovoljno povjerenje prema Gaju uopće svakako je vrijedna pažnje činjenica da ga je na putu dala »neupadljivo nadzirati«.⁹⁶

Kada je Gaj 23. travnja 1846. lađom doputovao u Beograd, Zacha ondje nije bilo. Zacijelo ga o svom dolasku nije prije obavijestio, jer je tek nakon dolaska zamolio Jana Šafárika da Zacha hitno pozove u Beograd radi važnih razgovora. Zatim je otišao u Kragujevac, gdje se tada knez Aleksandar nalazio, i zajedno s njime vratio se 27. i. mj. u Beograd. Ondje ga je dočekao Zach, s kojim je do svog odlaska 7. svibnja imao dovoljno vremena za razgovore. Iz Zachova izvještaja Czaykowskiom od 24. V, koji nas dokument jedini upoznaje s tokom tih razgovora,⁹⁷ ne vidi se što je sve Gaj u Srbiji radio niti što je s knezom razgovarao. Zach bilježi samo toliko da su ga knez, Garašanin i Petronijević lijepo primili, a da su mu prva dvojica obećala novčanu pomoć, koju je on smatrao nepohodnom, ako želi u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Bosni raditi u korist kneževе vlade.⁹⁸ Inače Zach izvješćuje samo općenito da je Gaj »posjetio mnoge ljude, pa čak i neke koji ga ne vole«, i da je »svojim lijepim držanjem i taktom, svojim ozbiljnim i uz to srdačnim govorom učinio na njih dobar dojam«. Uza sve to, konstatira Zach, nije mogao ni s kim tako slobodno razgovarati kao s njime koji mu je jedini »politički prijatelj« u Srbiji.⁹⁹

Gaj je u tim razgovorima bio doista potpuno iskren. Nije zatajio da dolazi sa znanjem bečke vlade, kojoj će podnijeti i izvještaj o svom putu. Priznao je da je morao Austriji u ponečemu popustiti, kako bi nešto drugo postigao, i da joj, štaviše, »djelomično služi«, ali da je ilirizam i težnju za ujedinjenjem Južnih Slavena mogao promicati samo prikazujući ih povoljnima za Austriju. To ga primorava da djeluje pomirljivo i u odnosu prema Mađarima.

⁹⁴ Ivić, n. dj. III, 67.

⁹⁵ Záček, Česká účast, 80, usvaja Čorovićeovu pretpostavku (n. dj. 71) kao dokazanu činjenicu i smatra da je termin Gajeve puta »rakouskou vladou zvolen promyšleně«. — J. Horvat, naprotiv, opravdano ističe, da je »svoju odluku Gaj saopćio Kulmeru u posljednji čas. Htio je sebi osigurati leđa« (Lj. Gaj, 228).

⁹⁶ Min. vanj. poslova gen. Ungerhoferu u Zemun 13. IV 1846 (Čorović, nj. dj., 71).

⁹⁷ Sadržaj Zachova izvještaja prenosi Záček, Česká účast, 81—82, u opširnijim citatima koje prevodi. Na žalost, originalni tekst na francuskom jeziku ne donosi.

⁹⁸ Záček, na i. mj., 82. — Prema ovom podatku Zachova izvještaja, Gaj nije do toga vremena, tj. do kraja mjeseca travnja, primio nikakvu novčanu pomoć od srpske vlade. Štaviše, prema istom izvještaju, s. d. 24. svibnja, Zachu nije bilo poznato da li je Gaj do tada što dobio, jer navješćuje da će se za to i sam zauzeti. U vezi s tim napisao je: »Vidjet ćemo hoće li ta gospoda održati riječ!« tj. obećanje dano Gaju.

U opreci s tim podacima Zachova izvještaja i činjenicom da je Gaj tek na kraju travnja prvi put osobno zamolio srpsku vladu da ga pomogne novcem, Stranjaković (Srbija, privlačno središte, 518) tvrdi da je 1846. »u izdacima učinjenim iz tajnih kredita, Garašanin, pod datumom 17. marta, zabeležio da je dao Gaju 392 dukata u zlatu 'za domirenije poznate sume i za njegov trošak'. Budući da je Garašanin mogao tu svotu dati Gaju samo za njegova boravka u Srbiji, a na to upućuje i podatak o njegovu trošku, datum ne može biti tačan, a ne može biti ispravan ni zaključak Durkovića-Jakšića (Gajev pokušaj, 105) da je ta svota isplaćena Gaju »pre dolaska«. Osim toga, nije objašnjeno, o kakvom se to »domireniju (u Durkovića-Jakšića pogrešno: »izmireniju«) poznate svote« radi.

⁹⁹ »... je saís positivement, que Gaj n'a pas un autre ami politique en Serbie à qui il aurait pu parler aussi franchement qu'à moi« (Záček, Česká účast, 81, bilj. 50)

Zach je tom prilikom ocijenio Gaja vrlo povoljno; on, prema njegovu opažanju, ima »politički i diplomatski talent« i »brzo je uočio karaktere i situaciju«.

Iz njegova teksta koji se ovdje objavljuje u prvom prilogu vidi se da je Zach rado udovoljio Gajevoj molbi i »skicirao« za njega nešto o tadašnjem položaju Srbije, svjestan da će, možda, ponegdje i pogriješiti.¹⁰⁰ U stvari, on mu je prilikom odlaska 7. svibnja predao spis kojem je dao naslov: »*Einiges zur Bezeichnung der in Serbien zu verfolgenden Politik Oestreichs*« i u kojem je tek manji dio posvetio razmatranju prilika u Srbiji. U svom dopisu Czaykowskiom od 20. VII 1846. nazvao ga je »notice« — bilješkom kojom se Gaj, kako konstatira, poslužio pišući svoj izvještaj za Metternicha.¹⁰¹

Da se doista radi o spomenutom rukopisu, pokazuje usporedba obaju tekstova. Pri tom je za ocjenu Gajeva Memoranduma vrlo karakteristično da je on iz Zachova teksta prenio u čistopis samo jedan mali odjeljak koji govori o nastojanju Rusije da, iskorišćujući »religiozne predrasude Srba«, unese razdór u odnose Srbijanaca prema austrijskim Srbima. Međutim, Gaj nije ni taj odjeljak unio bez promjene. U rečenici o utjecaju Austrije na Kneževinu umetnuo je uz ime Austrije i »ilirizam uopće ne po imenu nego po sadržaju«, a Zachove termine u istom pasusu: »katholische Serben« i »katholische Kroaten«, koji zacijelo potječu iz Šafaříkova jezičnog shvaćanja, zamijenio je riječima: »katholische Illyrier« i »katholische Slaven überhaupt«. Prvobitno je Gaj, kako pokazuje tzv. Copia njegova Memoranduma, prenio iz Zachova teksta još jedan omanji dio koji se nastavlja na prethodni, od Gaja preuzet, i razmatra pitanje negativnog odnosa Rusije, za razliku od srpske vlade, prema austrijskim državljanima u Srbiji, ali je taj odlomak u konačnom tekstu izostavio.

Zachov tekst je, dakako, i u nekim pojedinostima dobro došao Gaju, ali je on Memorandumu u cjelini utisnuo snažan biljeg svoje ličnosti i stila. Za ocjenu, pak, njegova sadržaja svakako je dragocjena činjenica da i sam Zach, iako je agent Czartoryskoga, polazi u svom tekstu od teze da Austrija mora u Srbiji voditi aktivniju politiku, jer njezin interes ne dopušta da Srbiju prepusti isključivom interesu Rusije. Prema tome, tendencija Gajeva Memoranduma, sklona Austriji, potječe od Zacha, a ne proizlazi iz nekog Gajeva »plaćeničkog« odnosa prema Beču. Sav smisao Zachova teksta u tome je da Austrija treba prema Srbiji voditi politiku prijateljstva, služeći se pri tom poglavito svojim slavenskim podanicima. Na taj način postigao bi se i osnovni cilj Zachove misije u Beogradu: potiskivanje ruskog utjecaja, što je bilo u skladu s velikom politikom Hôtela Lambert.

Na takav načelni stav Zacha nije mogla utjecati okolnost da se upravo u to vrijeme radilo i na njegovu povratku iz emigracije kući. Kako je već rečeno, Zach je Gaju, pored spomenutog teksta, dao i svoj »curricu-

¹⁰⁰ Dotično mjesto glasi: »Sie haben mich ersucht Ihnen einiges über Serbiens gegenwärtige Lage zu skizzieren, gerne entspreche ich dem Wunsche eines ausgezeichneten Mannes und Sie werden mir meinen Freimuth vergeben, ich mag vielleicht hie und da irren, oder an manchen Orten zu schnell absprechen, doch, wie gesagt, ich rechne hiebei auf einige Nachsicht von Ihrer Seite«.

¹⁰¹ »Cette Note de Mr. Gaj, à la confection de laquelle il a aussi employé ma notice...« (Záček, Češská účast, 83, bilj. 57.)

lum vitae za slučaj da se u Beču pokrene o njemu rasprava,¹⁰² ali se Zach na kraju ipak odlučio da ostane u Beogradu.

Gaj je svoj izvještaj potkraj mjeseca svibnja predao dvorskom savjetniku S. J. Gervayu, koji ga je uručio Metternichu,¹⁰³ a taj ga je zatim primio i u audijenciju. Gaj nije ni to zadržao za sebe kao tajnu; prilikom ponovnog posjeta Beogradu upoznao je Zacha s Metternichovim mišljenjem, koje se ponešto ticalo i njega,¹⁰⁴ a štošta je ispričao i Mojsiji Georgijeviću putujući Dunavom u Beograd.¹⁰⁵

Nije poznato zašto se Gaj već na početku mjeseca srpnja, između 2. i 4. VII, opet našao u Beogradu,¹⁰⁶ pošto je u međuvremenu nakon prvog boravka posjetio Beč, Prag i Bratislavu. Prema Zachovu izvještaju od 20. srpnja 1846,¹⁰⁷ njegov razgovor s Gajem kretao se oko uspostave stalne agenture Hôtela Lambert u Zagrebu i odnosa srpske vlade prema ilirizmu. Gaj je i dalje ostao vrlo suzdržljiv prema poljskim planovima i nije krio svoje ogorčenje zbog neodlučna držanja srpske vlade prema ilirizmu kao težnji za ujedinjenjem Južnih Slavena. Zach je imao dovoljno prilike da se uvjeri kako uzrok toj kolebljivosti službene Srbije, pa i samoga kneza, treba tražiti u opoziciji prema ilirizmu onih austrijskih Srba koji su tada zauzimali istaknute položaje u državnoj upravi.¹⁰⁸

Kako je već istaknuto, Gajeva oba putovanja u Beograd 1846. nisu bila ni za koga tajna, jer je ni on nije takvom smatrao. Štaviše, nije krio ni to da je prvi put putovao sa znanjem Metternicha i da ga je on nakon povratka primio u audienciju. Dvokratni Gajev boravak u Beogradu bio je poznat i L'udovitu Šturu, koji je o tome izvijestio M. P. Pogodina u Moskvi pismom od 31. listopada 1846.¹⁰⁹ Šturovo je saopćenje izuzetno važno i zbog toga što on pri tom objašnjava dublje razloge koji su, pre-

¹⁰² Záček, na i. mj., 82.

¹⁰³ Taj podatak unio je Zach, na temelju Gajeva saopćenja, u svoj izvještaj Czaykowskom od 20. VII 1846 (Záček, na i. mj. 83, bilj. 57).

¹⁰⁴ Záček, na i. mj., 84, tekst i bilj. 59 (u francuskom originalu). S obzirom na nedovoljnu sposobnost osoblja u beogradskom konzulatu, na što je Gaj upozorio u svom izvještaju, Metternich je pomišljao na Zachov prijelaz u službu Austrije.

¹⁰⁵ Krešimir Georgijević, Iz neobjavljene Vukove prepiske. Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu III, 1955, 367. Na Georgijevićevu pismu od 21. VI (po st.), koje je napisano s očiglednom ironijom, Karadžić je pribilježio: »Opet s Gajem!« Budući da se njegov odgovor na to pismo od 14/26. X — kako izdavač konstatira — nije sačuvao, neshvatljivo je, na temelju čega on u toj bilješci i navedenom pismu izvodi ovaj zaključak: »Iz onog što se čita između redova (?) u prepisci između Vuka i Mojsija i iz njihovih aluzija (?) vidi se da su oni naslućivali špijunsku ulogu Gajevu i imali o njemu rdavo mišljenje« (366, bilj. 22), a na drugom mjestu (363), govoreći o Karadžiću: »Zanimljivo je kako je prozreo Gaja i njegovo šaranje s Bečom; to je novi (?) dokaz o Gajevim vezama s Meternihom i bečkom vladom. Na tome pismu Vuk je napisao: 'Opet s Gajem!', što samo za sebe (?) dosta govori.« Zahvaljujući Zachovim izvještajima danas pouzdano znamo da se o nekoj »špijunskoj ulozi« Gaja ne može govoriti, a Vukova se biljška može razumjeti samo u vezi s prethodnim pismom M. Georgijevića iz Beograda 25. IV (po st.). Dakle je 19. VI/1. VII doista bio »opet s Gajem!«

¹⁰⁶ Záček, Česká účast, 86, konstatira da nema podataka o Gajevu drugom boravku u Beogradu koji bi bili dovoljno pouzdani. Međutim, takvi podaci ipak postoje. M. Georgijević se 1. VII (po nov.) sreo s Gajem na ladi koja je iz Osijekta plovila u Vukovar, a I. A. Bričić je u pismu sinu od 11. VII (n. dj., 114—115) zabilježio da je Gaj bio kod njega »u nedjelju 5. o. mj.« i to »od 7 do 11 sati u jutro«, na povratku iz Beograda. Prema tome, Gaj je ondje mogao biti od 2—4. srpnja.

¹⁰⁷ Záček, Česká účast, 85.

¹⁰⁸ Na i. mj., 85. — Zachovo mišljenje potvrđuje rasprava Miloja Popovića, Načertanije i srpski pisci oko Četrdesetosme, Savremenik VII, Beograd 1958, 693—715.

¹⁰⁹ Josef Ambroš, Listy Ludovita Štúra II, 1956, 147.

ma njegovu uvjerenju, potakli Gaja da posjeti Beograd. Iako se Štúr u početku oduševio ilirizmom, on ga je najzad — usporedo sa svojim zaokretom prema »slovakizmu« na početku 40-tih godina — odlučno osudio kao neku vrstu slavenskog »separatizma«. Težnji ilirizma za pretvaranjem južnoslavenskih naroda u jednu jedinstvenu naciju suprotstavio je kao prirodan proces konstituiranje svakog od tih naroda u posebnu naciju, s vlastitim književnim jezikom kao bitnim obilježjem njegove individualnosti. Prema tome, g. 1846, kada je svojim novinama obilježio potpun prekid s češkom književnom tradicijom i time zadao odlučan udarac ideji »čehoslovakizma«, Štúr se našao na potpuno suprotnom stajalištu od Gaja. Za razliku od B. Šuleka i I. Kukuljevića,¹¹⁰ Gaj je osuđivao Štúrov korak, iako o njemu nije pisao. Prema Zachovu svjedočanstvu,¹¹¹ on je prilikom svoga prvog dolaska u Beograd nazvao Štúra »protestantskim jezuitom, koji iz sebe pravi sveca i izdaje se za mučenika«. On je osudio »separatizam Slovaka, jer u njemu vidi drobljenje povoljno za Austriju«, a sam je »već kroatizam podredio ilirizmu, ujedinjenju svih Južnih Slavena«. Na taj način, zaključuje Zach, »Gaj je separatizam prevladao, Štúr ga propagira«.

Nema razloga sumnji da Zach, možda, nije ispravno zabilježio Gajevu riječi, jer se one, po svom smislu, podudaraju s njegovim načelnim stavom. Zacijelo je i on smatrao pod kroatizmom borbu za posebnu državnost u odnosu prema Ugarskoj, kako je to bilo jasno izraženo u svima programatskim spisima iliraca iz g. 1842,¹¹² ali je, u skladu sa Zachovim saopćenjem u njegovu »Planu« 1844, smatrao od tada osnovnim političkim ciljem ilirizma ne samo književno nego i političko ujedinjenje Južnih Slavena. Štúr je, naprotiv, osporavao ilirizmu »svaki historijski temelj« i »svako čvršće stanovište, oko kojega bi se ovinuo«, zbog čega se — smatra on — »proglašava istovetnim sa srbizmom i želi da taj podigne kao zastavu, oko koje bi trebalo da se Južni Slaveni spoje i okupe«. Mislio je da tadašnja srpska vlada snažno podupire takvu težnju i da je upravo u tu svrhu Gaj posjetio Beograd.¹¹³ Zachovi izvještaji potvrđuju to mišljenje utoliko ukoliko dokazuju da je Gaj doista želio srpsku vladu pridobiti za politiku kojoj bi konačan cilj bio stvaranje zajedničke države Južnih Slavena sa Srbijom kao središtem. Iz njih se, međutim, vidi i to da službena Srbija, protivno Šturu, nije tu politiku usvojila.

Od Gajeva povratka s njegova drugog putovanja u Beograd nema, za sada, više podataka koji bi s tim događajem bili neposredno povezani. Iako je Gaj predao Metternichu svoj izvještaj, on za putne troškove nije primio nikakve naknade, a ni njegova molba od prošle godine za subvenciju nije još bila uzeta u razmatranje. Nije, nadalje, poznato da li je Zach uspio da i dalje održava neku vezu s Gajem, a neki drugi poljski agent

¹¹⁰ — K, Narodnost Slovakah, Danica 5. i 12. VII 1845, br. 27 i 28. Ivan Kukuljević, Pogled u Štajersku, Beč, Peštu i Požun IV, Danica 27. II 1847, br. 9.

¹¹¹ Záček, Česká účast, 81.

¹¹² Od njih je za to pitanje najvažniji spis Ljudevita Vukotiniovića, Ilirisam i kroatizam, Kolo II, 109—115.

¹¹³ Ilirizam se »vihlasuje teraz za identicki so Serbismom a tento chce ako zástavu vizdvihnout', okolo ktorej bi sa poludňajšje Slovanskje kmeni spojit' a skopit' mali. Toto túžeňja terajšja vlada Srbská mocné podporuje a Gaj v týchto záležitostach po dva razi navštívnu nedávno Belehrad«.

nije se više u Zagrebu pojavio. Prema tome, o nekoj suradnji kao stalnoj komponenti Gajeve tajne politike ne može se uopće govoriti.

Ne obavijestivši Zacha, Gaj je 9. srpnja 1847, točno godinu dana poslije svoga drugog povratka, osvanuo i po treći put u Srbiji i zadržao se u njoj do 15. i. mj. Dopotovao je iz Zagreba zajedno s P. Čavlovićem, pa Stranjaković smatra vjerojatnim da je Čavlović »išao u Zagreb da pozove Gaja«¹¹⁴, a Durković-Jakšić je čak ustvrdio da je Gajev dolazak »pripremao tajni demokratski panslavistički klub« u Beogradu.¹¹⁵ Nije, doista, poznato »po kakvoj je misiji Gaj 1847 god. dolazio u Beograd«¹¹⁶, ali se danas pouzdano zna da je »pravu svrhu« svog puta, s obzirom na ubrzan razvoj događaja, nalazio u utvrđivanju čvršćeg sporazuma s knezom. Dokazuje to i činjenica da je iz Beograda nakon kratkog razgovora sa Zachom odmah nastavio put u Kragujevac, gdje je ostao do 13. srpnja. Prema tome, neka inicijativa beogradskoga tajnog društva, s ciljem dogovaranja o »nacionalnim stvarima«¹¹⁷, teško se može pretpostaviti. Osim toga, Gaj je taj put osobitu brigu obratio jednom praktičnom zadatku — da od srpske vlade dobije besplatno ćiriliska slova za svoju tiskaru.¹¹⁸ A budući da je Zacha već na prvom sastanku zamolio da mu do povratka iz Kragujevca izradi »jedan mali mémoire o političkoj situaciji u Srbiji u tom času, s nekoliko detalja o ljudima i stvarima«¹¹⁹, kojim bi se on posluzio za daljnji izvještaj Metternichu, pretpostavka o poticaju tajnog društva gubi svaku razložnost, iako su tom društvu pripadali i Zach i Čavlović.

Gaj je uspio da dobije odobrenje za određenu količinu slova, koja se pokazala nedostatnom pa je naknadno morala biti povećana, a — prema Zachovu saopćenju — »ništa političkoga nije predlagao«. Vjerojatno je od kneza primio i neku pomoć u novcu, ali je ona morala biti znatno niža od zatražene, jer ga je knez molio da ne inzistira na svom zahtjevu, a senator i bliski knežev suradnik Stefan Knićanin savjetovao mu je neka pričeke još dvije godine, kako dugo knez ne može podnositi većih finansijskih žrtava. Zach bilježi Gajevu reakciju škrtim riječima: »Obećanja i ništa više!«¹²⁰

Zach je zamoljeni mémoire predao Gaju pred sam odlazak iz Beograda 15. srpnja. U naprijed spomenutom izvještaju o Gajevu trećem boravku prikazao je u izvatku i njegov sadržaj, potpuno svjestan da je taj tekst namijenjen Metternichu.¹²¹ Záčekov résumé »najvažnijih« članaka u koje je spis podijeljen potpuno se podudara s dobrom polovicom rukopisa naslovljenog »Skitze«, koji, sudeći po duktusu, svakako potječe od autora prvog, od Gaja iskorištenog, rukopisa, a i ostatak résuméa sadržan je po tematici u preostalom dijelu rukopisa.¹²² Međutim, točna je na-

¹¹⁴ Stranjaković, Srbija, privlačno središte, 518.

¹¹⁵ Ljubomir Durković-Jakšić, Branislav. Prvi jugoslovenski ilegalni list 1844—1845. Beograd 1968, 62.

¹¹⁶ Stranjaković, na i. mj.

¹¹⁷ Stranjaković, na i. mj.

¹¹⁸ Usp. o tom Šišić, n. dj., 342, i Durković-Jakšić, Gajev pokušaj, 105—109.

¹¹⁹ »Mr. Gaj m'a demandé un petit mémoire sur la situation des affaires de Serbie dans ce moment avec quelques détails sur les personnes et sur les choses...« (Zach Czaykowskiom 12. VII i idućih dana; Záček, Česká účast, 87, bilj. 64.)

¹²⁰ Záček, Česká účast, 88.

¹²¹ »Il (Gaj) a été bien constaté que c'est pour Metternich.« (Na i. mj., 87, bilj. 64.)

¹²² Usp. Záček, na i. mj., 88—89.

pomena Žáčeka da »za sada ne znamo kako je Gaj s tim pomoćnim memorandumom postupao«,¹²³ ali je, protivno njegovoj dvojbi, pouzdano utvrđeno da je taj drugi memorandum svakako predao Metternichu. Dokazuje to Gajevo tvrdnja u ponovnoj molbi za subvenciju od 4. rujna 1847, prema kojoj je o svojim putovanjima predao po jedan izvještaj prošle i tekuće godine,¹²⁴ a to potvrđuje i podatak u kneževu pismu predsjedniku Dvorske komore K. F. Kübecku od 8. listopada 1847, da mu je Gaj predao »veoma zanimljive« izvještaje o svojim putovanjima u Srbiju.¹²⁵ Budući da je Metternich bio obaviješten samo o dva putovanja, prvom i trećem, u obzir dolaze dva izvještaja, ali konačan oblik drugoga ostaje za sada nepoznat.

Negdje potkraj mjeseca kolovoza Metternich je opet primio u audienciju Gaja,¹²⁶ koji je posjetio i Kübecka, nastojeći da dobije njihov usmeni pristanak na povoljno rješenje svoje molbe otprije dvije godine. Pošto je u tome uspio, obratio se 4. rujna 1847. novom molbom na ugarskog kancelara Apponyija; u nju je uvrstio i prethodnu molbu, potkrijevši je daljnjim argumentima, od kojih se najvažniji odnosio na političku djelatnost uoči Ugarskog sabora koji je neposredno predstojao. Prema Kübeckovu prijedlogu, Gajevoj molbi da mu se odjednom dodijeli 12.000 for. nije bilo udovoljeno. Da bi ga se vezalo uz interese vlade,¹²⁷ donesena je odluka da mu se u tri iduće godine isplaćuje po 1200 for. subvencije, a da kao nagradu za troškove putovanja u Srbiju primi poseban iznos od 1000 for. Taj mu je novac 10. studenoga 1847. isplaćen.¹²⁸

Zach je u međuvremenu primio o Gaju dosta nepovoljnih vijesti. Među narodnjacima pojavila se opozicija mladih »napredovaca«,¹²⁹ koja je, među ostalim, osuđivala Gaja i zbog njegovih putovanja u Srbiju. Takva mu je aktivnost — smatrali su — bila potrebna jer je u Hrvatskoj ostalo za nj još samo nekoliko njegovih prijatelja. Zamjerali su mu također zavist i neobuzdanu ambiciju, te ga čak nazivali hvastavcem i šarlatanom.¹³⁰

¹²³ Na i. mj., 89.

¹²⁴ »... erwähne ich nur meiner in Gemässheit der an mich im vorigen Jahre von oben ergangenen positiven Aufforderung gemachten Reise nach Serbien und der darüber erstatteten Note, welche ich heuer wiederholt und auch hierüber einen Bericht unterbreitet habe.« (Miskolczy, n. dj. II, 555.)

¹²⁵ »... Dagegen aber kann ich nicht umhin meinerseits ferner zu bemerken, dass Ludwig Gay wirklich zweimal, nämlich im Frühjahr 1846 und im letztverflossenen Sommer und zwar aus freiem Antrieb, aber nicht ohne in diesem Vorhaben von mir bestärkt worden zu sein, Reisen nach Serbien unternommen, mir sehr interessante Berichte über die politische Zustände dieses [...] Landes erstattet...« (Ivić, n. dj. III, 67.)

¹²⁶ Sekretar Metternicha javio je 21. VIII 1847. Gaju da ga knez može primiti svakog dana između 1—3^h (Horvat - Ravlić, n. dj., 319).

¹²⁷ »... um ihn dadurch an die Regierungsinteressen zu binden« (Miskolczy, n. dj. II, 558).

¹²⁸ Dokumente koji se odnose na to pitanje u cjelini donose Miskolczy, n. dj. II, 553—559, i Ivić, n. dj. III, 65—73.

¹²⁹ O toj opoziciji, koja se 1847. namjeravala odvojiti od Narodne stranke i osnovati »zakonitu ustavnu stranku pod imenom Napredovacah hrvatsko-slavonskih« usp. Šidak, Prilozi za historiju stranačkih odnosa, 192—193 i 205—206.

¹³⁰ Zachov izvještaj Czaykowskiom od 16. XII 1847. Usp. Kovács, n. dj., 28 i 29. U grupu Gajevih protivnika Zach ubraja Suleka, oba Mažuranića, Ivana i Antuna, Kušana i Josipa Prausa, urednika lista »Agramer Zeitung«. — Andrija Radenić je u ocjeni Kováčseve knjige (Zbornik Matice Srpske za društvene nauke 27, 1960) spomenutu opušku Gaja pogrešno pripisao Zachu. On kaže: »Ali već 1847. godine on uviđa da se prevario u Gaju i u jednom svom izveštaju naziva ga 'hvalisavcem i šarlatanom'.« Međutim, Zach samo reproducira vijesti koje je dobio iz Zagreba.

Ubrzo zatim digao se talas revolucije, a kada je zapljusnuo i Habsburšku monarhiju, Zach je odlučio da se vrati u domovinu. Austrijski konzulat mu je bez ikakve smetnje izdao putnicu, a konzul Ferdinand Mayerhofer, koji je o njemu slao do tada izvještaje u Beč, rekao mu je da je Metternich već prije šest mjeseci pisao o njemu i da je iz drugog izvora dobio o njemu povoljnih vijesti. Zach je slutio da je taj izvor morao biti Gaj,¹³¹ s kojim se, na putu kući, ponovo sreo u Zagrebu. Bio je uvjeren da će on u tim prevratnim danima odigrati odlučnu ulogu i svoj politički ideal provesti najzad u život.¹³²

Međutim, događaji su krenuli drugim pravcem, a ubrzo nakon poraza revolucije, 1853, Gaj je bio u Beču dva mjeseca pritvoren, među ostalim i zbog optužbe da je od svog puta u Beograd 1846. sudjelovao u zavjeri protiv države.¹³³

¹³¹ Zachovo pismo Garašaninu od 31. III 1848 (D. Stranjaković, Misja Franciszeka Zacha w Zagrzebiu w 1848 roku, *Przegląd historyczny* LII, Warszawa 1961, 312.)

¹³² Zach Czaykowskiom 24. III 1848: »Gay veut proclamer le Fr. Alex. Roi de l'Illirie.« (Fotografiju toga dokumenta dao mi je na upotrebu doc. V. Záček.)

¹³³ Usp. Ivić, n. dj. II, 183–208.

Prilozi

I Einiges zur Bezeichnung der in Serbien zu verfolgenden Politik Oestreichs

Es liegt im Interesse der oestreichischer Politik auf Serbien Einfluss zu üben und zu verhindern, dass keine andere Macht daselbst ausschliessenden Einfluss übe, denn:

1. Die oestreichischen Südslaven sind den Serben stammverwandt und zum Theile gleicher Religion;

2. Ist Serbien ein Grenzland Oestreichs und eins der reichsten Donaufürstenthümer;

3. Mit Serbien hat man den Schlüssel zu dem Inneren Türkei und alle türkischen Slaven horchen auf die Stimme Serbiens.

Aus eben diesen Gründen resurirt auch russischer Einfluss gegen den oestreichischen in Serbien. Siegt russischer Einfluss über den oestreichischen, so muss in späterer Zeit eine etwaige Theilung der Türkei stets zu Gunsten Russlands ausfallen und es steht zu befürchten, dass Russland an die Ufer des adriatischen Meeres vordringt und Oestreich von Krakau bis nach Dulcingo umringt.

Ich bin daher der festen Ueberzeugung, dass oestreichisches und russisches Interesse sich in Serbien entgegenstehe, obwohl im gegenwärtigen Augenblicke die beiderseitigen Cabinete im Einverständniss zu handeln scheinen, was aber wohl nur als eine vorübergehende Erscheinung zu betrachten seyn dürfte.

Oestreich war bis 1839 mit England und Frankreich für den Fürsten Miloš; dagegen war es seitdem bis 1842 mit der Pforte, England und Frankreich gegen den Fürsten Michall, das heisst in beiden Fällen gegen Russland.

Was mag Oestreich seit 1842 bestimmen, der russischen Politik in Serbien nicht mehr entgegen zu treten? Schont eben Russland das oestreichische Interesse in Serbien?

Wir wussten hiefür keinen Beweis zu liefern, wohl aber Thatsachen anzuführen, die uns das Gegentheil zu erweisen scheinen.

Russland schmeichelt den religiösen Vorurtheilen der Serben, und facht einen religiösen Fanatismus an, der zuletzt auch bei den oestreichischen Serben sich gegen alles katholische und deutsche wenden muss. Auf diesem Wege dürfte es Russland gelingen, auch Bulgarien und Bosnien in einen Kampf gegen alles muselmännische und oestreichische zu ziehen, ein Kampf, in welchem Russland nothwendiger Weise als oberster Leiter da stünde, nicht

allein weil es stammverwandt, sondern besonders weil es für den obersten Beschützer der oestlichen Kirche gilt.

Russland verfolgt eine Spaltung zwischen den oestreichischen und den am rechten Ufer der Save sesshaften Serben, weil Oestreich durch seine Serben auf das Fürstenthum einen bedeutenden Einfluss üben kann. Auch diese Spaltung trägt einen religiös fanatischen Charakter, insoweit sich um katholische Serben oder um katholische Croaten handelt.¹

Russische Intriguen sind es, welche in unserer Zeit die Orthodoxie des Metropolitens² und des Fürsten Alexander in Frage gestellt, weil ersterer ein Serbe aus Oestreich und letzterer gegen die Russen eine natürliche Abneigung fühlt.³ Auch der vom Herrn Hadžić verfasste Civilcodex⁴ wurde als schwabisch und katholisch verschrien, weil Hadžić mit Zustimmung Oestreichs dem serbischen Senate⁵ beigegeben war und der von ihm entworfene Civilgesetz zum Theile dem oestreichischen entnommen ist. Und die plötzliche Entlassung des Herrn Hadžić⁶ lässt sich nun als ein Sieg der russischen Politik deuten, obwohl das oestreichische Consulat hiebei gar nicht in die Schranken getreten und der besiegte nur Herr Hadžić selbst ist.⁷ Aber es liegt zu Tage, dass es Russland schon mehrfach versucht gegen alle oestreichischen Unterthanen, die in serbischen Diensten stehen, Hass und Misstrauen zu erregen, um sie aus Serbien zu treiben. Jetzt verschöniget Russland natürlich seine wahre Absicht, aber es kann damit nur eine Schmälerung des oestreichischen Einflusses bezwecken. Nachdem Oestreich für diese von Russland gedrängten Serben nichts thut, so können diese, wen sie sich dennoch in serbischen Diensten zu erhalten wissen sollten, für Oestreich keinen Dank fühlen, ja sie müssen gegen Oestreich gleichgültig werden.

Soll dies laissez faire die serbische Regierung mehr und mehr unter russischen Einfluss stellen und anarchische Zustände herbeiführen, zu deren Beseitigung am Ende ein neuer Regierungswechsel nothwendig würde?⁸ Geriethe in diesem Falle nicht selbst Fürst Miloš in eine von Russland abhängige Lage, und nach wenigen Jahren wäre es nich weiter Russlands ausschliessender Einfluss, der unter Fürst Mihail zur Herrschaft kämme, stünde man sonach in einigen Jahren nicht wieder dort, wo man es schon 1842 auf eine Krisis ankommen lassen musste? Ist die Förderung eines mässigen constitutionelnen Systemes in Serbien für Oestreich nicht bei weitem vortheilhafter, als eine Serie von Regierungsstürzen? Biethen sich denn hiezu nicht

¹ Povodeći se za P. J. Šafaříkom (Slovanský národopis, Praha 1842), Zach je pod »katholickým Srbima« mislio Hrvate-štokavce, a pod »katholickým Hrvatima« Hrvate-kaj-kavce. Kako je naprijed rečeno, Gaj je, preuzimajući iz Zachova teksta ovu rečenicu, zamijenio prvi naziv imenom »katholčkih Ilira«, a drugi »katholčkih Slavena uopće«.

² Petar Jovanović, beogradski mitropolit od 1833. Rusija je 1844. uzalud nastojala da ga ukloni.

³ Knez Aleksandar Karadorđević, izabran za kneza nakon pada Obrenovića 1842, morao se na zahtjev Rusije 1843. podvrgći ponovnom izboru.

⁴ Građanski zakonik, objavljen 1844, izradio je, s osloncem na austrijski, Jovan Hadžić (pseud. Miloš Svetić), advokat i senator iz Novog Sada, boraveći privremeno u Beogradu.

⁵ Senat, pravim imenom Savet, osnovan je 1838, na temelju »Turskog ustava«, kao stalna zakonodavna vlast, a sastojao se od 17 doživotno imenovanih državnih savjetnika.

⁶ Hadžić je 9. IV 1846, prije ugovorom utvrđenog vremena, otpušten jer je došao u sukob s Tomom Vučićem-Perišićem, najmoćnijim među »ustavobraniteljima«.

⁷ Tekst koji slijedi do kraja pasusa Zach je naknadno unio s lijeve strane.

⁸ Zach ima na umu prevrat g. 1842 (»Vučićeva buna«), kada su »ustavobranitelji« doveli na prijestolje Karadorđeva sina Aleksandra.

Oestreich die besten Mittel dar, sind denn seine ungarischen Serben nicht constitutionelle Unterthanen und ist es zu besorgen, dass die constitutionelle Entwicklung Serbiens jene Ungarns überflügelt?⁹ Ich meine damit keineswegs die gegenwärtige Constitutions Serbiens,¹⁰ welche ein russisches Machwerk ist und ein Mittel zum Sturze Miloš' war, dazu solche anarchische Dispositionen enthält, dass sie jede Regierung fast unmöglich macht; ich meine eine Constitution, basirt auf die serbischen Nationalfreiheiten, von denen in der gegenwärtigen Constitution weder die Rede ist, nämlich die Comunalrechte, so wie sie jetzt bestehen, und die Skupština als Nationalrepresentation.

Der Serbe besitzt eine wenig entzündbare Phantasie und für Theorien hat er wenig Sinn, zu dem ist ja in Serbien noch so viel zu thun, dass ein vorwiegender Einfluss des jungen und uncultivirten Serbiens auf Oestreich mir als eine leere, ja lächerliche Befürchtung erscheint. Es hebe nur Oestreich das Nationalgefühl seiner eigenen Serben, und es wird diese nur befähigt haben im Fürstenthume Serbien eine wichtige Rolle zu spielen, kommt aber den türkischen Serben gutes aus Oestreich zu, so steht doch nicht zu befürchten, dass sie dafür Oestreich hassen werden. Bis jetzt hat man die oestreichischen Serben viel zu stiefmütterlich behandelt, und sie dadurch moralisch genötigt anderwärts Schutz zu suchen; bis zur Stunde fürchten die griechischen Serben für ihre Kirche in Oestreich, und für die Meisten ist griechische Religion synonym mit serbischer Nationalität, so auch in der Turkey. Insbesondere wäre die literärische Thätigkeit zu fördern, die Matica srbska zu reorganisiren, um ihr die Bedeutung der böhmischen und croatischen zu geben und die serbische pester Zeitung besseren, redlicheren Händen anzuvertrauen.¹¹ Eine gute serbische in Oestreich erscheinende Zeitung müsste nothwendiger Weise auf Serbien wirken, das ein einziges *Amstblatt* besitzt,¹² in dem vermöge seines officiellen Charakters sich Tagesfragen nur sehr beschränkt und oft gar nicht besprechen lassen.

Frankreich und England trachten die Integrität der auropäischen Turkey möglichst lang zu erhalten, zunächst vielleicht, weil beide eine gefährliche Vergrößerung Russlands befürchten. Ich zweifle sehr, dass eine Arondirung Oestreichs durch Serbien, Bosnien und der Hercegowina dieselben Befürchtungen dieser beiden Mächte erregt, aber die Connivenz Oestreichs ist es die man befürchten muss; denn das laissez faire des oestreichischen Cabinetes lässt auf eine geheime Uebereinkunft schliessen, nach welcher es Russland seyn kann, eine Theilung der Turkey zur unausweichlichen Nothwendigkeit zu machen. Doch selbst in diesem Falle dünkt es mir vortheilhafter für Oestreich, dem russischen Einfluss in Serbien und Bosnien entgegen zu treten in so weit, als es sich um die Feststellung gesetzlicher Ordnung handelt, denn sich dem anarchischen Einfluss Russlands unterzuordnen und hinten drein ausgeschlossen zu werden.

⁹ Paus koji slijedi Zach je naknadno unio s lijeve strane.

¹⁰ »Turski ustav«, oktobra 1838. po sultanu, izrazito oligarhijski.

¹¹ »Serbski narodni list«, tjednik, izdavao je u Pešti od 1835—48 dr. Teodor Pavlović, žestok protivnik »ilirstva voošte«.

¹² »Serbske novine«, osnovane 1835 (potertano u rukopisu).

Das ist ein Factum, dass, ungeachtet mehr als die Hälfte der Bewohner Oestreichs Slaven,¹³ es sich dennoch keine Parthey bei den Serben zu bilden verstanden, ja dass im Gegentheil eine allgemeine Abneigung gegen Oestreich herrscht; man traut Oestreich keine Achtung der serbischen Nationalität zu und fürchtet für die eigene Kirche; im allgemeinen gelten die oestreichischen Unterthanen in Serbien für die Šokcen und Schwaben. Nur Consul Mihanović hat einen guten Eindruck zurückgelassen.¹⁴ In rein slavischen Ländern sind deutsch gessinte Beamte schwerlich in ihrer Rolle, ausgenommen, man wolle das Land germanisiren. Auch die Referenten über slavische Länder dürften keine deutsche Tendenz besitzen, sonst beurtheilen sie slavische Zustände stets von einem germanischen Standpunkte aus und ihre persönliche Abneigung fließt in ihre Berichte ein, so dass die oestreichische Regierung höchst wahrscheinlich nur selten den wahren Sachverhalt erfährt. Ich weiss wohl, dass anderer Seits eine slavische Gesinnung eben so leicht die entgegengesetzten Mängel mit sich führt; aus diesen Bemerkungen folgt daher die Notwendigkeit einer Contrebalancirung, während jetzt eine deutsch einseitige vorherrschen dürfte.

Dass die gegenwärtige serbische Regierung keinen absoluten Hass gegen alle aus Oestreich kommenden Individuen nährt, beweiset wohl zu Genüge die Anstellung des Herrn Newole,¹⁵ des Herrn Dr. Otto¹⁶ und der Mm Wolf,¹⁷ beide letztere im fürstlichen Hause. Und damit ist es die serbische Regierung, welche der oestreichischen andeutet, dass sie es für zweckdienlicher erachtet, oestreichische Slaven in ihre Dienste zu nehmen, weil sie sich nicht allein schnell die Sprache aneignen, sondern auch leicht den hiesigen Verhältnissen assimiliren. Wir wissen, dass Russland die Anstellung oestreichischer Unterthanen zu hintertreiben sucht, und es scheint, als ob das oestreichische Consulat die Berufung oestreichischer Unterthanen in serbische Staatsdienste nur erschweren wolle. Wie denn, wenn Serbien Russen oder Franzosen berufen würde?

Ich weiss, das der russische Consul das einzurichtende Bergwesen russischen Bergebeamten anzuvertrauen *dringend*¹⁸ anrathet; die serbische Regierung aber misstraut und sucht einen oestreichischen Bergmann, hat sich auch bereits durch das oestreichische Consulat an die oestreichische Regierung gewendet, um einen tüchtigen Bergwerkdirektor zu bekommen, die oestreichische Regierung hat aber der serbischen antworten lassen, sie könne den Herrn Heyrovski¹⁹ nicht entbehren; sonach ist zu befürchten, dass bald russische Bergleute in Serbien eintreffen werden.

Sie haben mich ersucht Ihnen einiges über Serbiens gegenwärtige Lage zu skizziren, gerne entspreche ich dem Wunsche eines ausgezeichneten Mannes und Sie werden mir meinen Freimuth vergeben, ich mag vielleicht hie und da

¹³ Slavenski narodi nisu tada (1846), a ni kasnije, činili većinu stanovništva u Monarhiji, ali je među slavenskim suvremenicima bilo takvo mišljenje vrlo prošireno. Dosta pouzdana Czoernigova statistika za austrijsku polovicu (bez Lombardije i Venecije) iz g. 1846. daje, doduše, Slavenima 58,22%, ali njegova statistika za ugarsku polovicu (zajedno s Hrvatskom i Erdeljem) iz g. 1850/51. ne daje Slavenima više od 32,17%. (Usp. Z w i t t e r - Š i d a k - B o g d a n o v, Nacionalni problemi u habsburški monarhiji, Ljubljana 1962, 216 i 219.) Prema podacima A. L. H i c k m a n n a, Die geistige und materielle Entwicklung Oesterreich-Ungarns im XIX. Jahrhundert, Wien 1900, postotak Slavena na području cijele Monarhije (bez Lombardije i Venecije) porastao je od 45,5% u početku XIX st. na 46,8% pri njegovu kraju.

¹⁴ Antun Mihanović, pjesnik hrvatske himne, boravio je u Beogradu kao austrijski konzul od 1836—38.

¹⁵ Inž. Jan Nevole, Čeh, zaslužan za razvoj saobraćaja u Srbiji (od 1845).

¹⁶ M. Otto, Čeh iz Moravske, liječnik kneza Aleksandra (od 1845).

¹⁷ Vilemína Volfová, Češkinja, od 1845—48. odgojiteljica kneževih kćeri.

¹⁸ Potertano u rukopisu.

¹⁹ Karel Heyrovský, »Oberkunstmeister« rudnika srebra u Pífabramu (Češka). Zach piše o njemu i u svom drugom tekstu (Skitze).

irren, oder an manchen Orten zu schnell absprechen, doch, wie gesagt, ich rechne hiebei auf einige Nachsicht von Ihrer Seite. Sehen Sie, ich meine, es wäre nie zum Sturze des Fürsten Miloš gekommen, hätten es Oestreich und England zu rechter Zeit verstanden, was zu thun sey. Beide Mächte haben es unterlassen den Fürsten Miloš vor den Folgen seiner Tyraney zu warnen, und seiner Regierung Mass und Ordnung anzurathen; man gab sich damit zufrieden, dass sie antirussisch sey. So liess man es auf das Äusserste ankommen, und wollte diesen Fürsten à tout prix erhalten. Oestreich, Frankreich und England riethen dagegen 1843 dem König von Griechenland, die Constitution zu acceptiren und König zu bleiben, auch Fürst Miloš wäre so zu retten gewesen, und dann hätte sich anstatt der von Russland entworfenen anarchischen Constitution ein die Regierung des Fürsten Miloš befestigendes nationales Grundgesetz einführen lassen. Von diesem Augenblicke an hätte Oestreich keinen russischen Einfluss mehr in Serbien zu befürchten gehabt.

Jetzt dagegen den Fürsten Miloš wieder nach Serbien zurückzubringen, scheint mir vergebliche Mühe. Die Legitimität der Familie Obrenović hat keine genug tiefen Wurzeln in Serbien, und die ehemals grosse Macht dieser Familie ist gebrochen, Fürst Miloš selbst hatte keine Anhänger aus Zuneigung, die Anhänglichkeit an ihn beruhte auf materiellen, meist kaufmännischen Interessen, die mehr und mehr einer Umgestaltung entgegengehen; mit Geld allein erkaufft sich keine Hingebung noch Aufopferung. Der russische Einfluss ist, der die Parthey des Fürsten Michail belebt, und diese Parthey hat bis jetzt immer dahin gestrebt, von dem alten Fürsten unter allerlei Vorspieglungen nur die Geldmittel zu entlocken. Die Cvetko Rajević'sche Conspiration²⁰ und der Einfall des Stojan Jovanović²¹ beabsichtigten zugleich einen Betrug des Fürsten Miloš, denn eigentlich war es auf die Wiedereinsetzung des Fürsten Mihail abgesehen, sonach suchte Russland Oestreich zu überlisten.

Wenn auch gegenwärtig Neid und Herrschgierde viele wichtige Männer der serbischen Regierung zu Zank und Hader verleitet, und dies die Hoffnungen der Obrenović wach erhält, im Augenblicke der Noth werden dennoch all diese Männer gegen die Obrenović zusammenhalten. Die in Belgrad so zahlreichen Partheyencotterien finden keinen Anklang beim Landvolke, und das durch und durch bewaffnete Landvolk entscheidet, nicht die Städte. Das Volk aber ist der Revolution satt,²² es will Ruhe, und würde sich jetzt was immer für einen Fürsten gefallen lassen, wenn er nur kräftiges Regiment zu führen verstünde. All die Zerrungen, Intriguen und Eifersüchteleyen können wohl den Gang der serbischen Regierungsmaschine erschweren, verzögern, und schwächen, allein sie werden keine Revolution mehr in der gegenwärtigen Generation zu Stande bringen. Fürst Alexander war schwach, sehr schwach, aber sein durchaus achtbarer Privatcharakter mehrt die Zahl seiner Anhänger tagtäglich, die historischen Erinnerungen an seinen Vater sind wieder in frischer Blüthe, an diese Familie knüpfen sich theuere und heilige Erinnerungen, die viele Serben beseelen, Karageorg hat seinen Thron mit dem Leben gebüsst und bleibt der erste Held Serbiens im 19. Jahrhundert. Fürst Miloš hat seine Verdienste mit Gier, Diebstahl, Mord und Schändung besudelt und darum hängt ihm die Nation nicht mehr an, darum will sie auch nicht mehr zu dem einst mächtigen Fürsten zurückkehren.

Je mehr Oestreich sich um den Fürsten Miloš interessirt, so mehr zieht es sich die Abneigung und den Hass der grossen Mehrheit der Serben zu. Eine

²⁰ Cvetko Rajović (u rukopisu netočno Rajević), ministar unutrašnjih poslova za prve vlade kneza Mihajla do njegova pada 1842. Na početku 1844. organizirao je akciju za svrgavanje kneza Aleksandra, ali je bio uhapšen.

²¹ Neuspjeli upad emigranata-obrenovićevaca iz Srijema u Šabac noću od 3. na 4. X 1844, pod vodstvom Stojana Jovanovića Cukića, poznat je u literaturi pod imenom »Katanske bune«.

²² Potertano u rukopisu.

Annäherung an den Fürsten Alexander scheint mir bei weitem vortheilhafter für Oestreich. Fürst Alexander ist kein gefährlicher Fürst für Oestreich, um so weniger als kein Factum vorliegt, welches auf eine Hinneigung dieses Fürsten zu Russland schliessen liesse. Er selbst könnte sich aber bis jetzt nicht bewogen fühlen, Oestreichs Schutz und Freundschaft zu suchen, da Oestreich den russischen Einfluss gegen ihn begünstigte, ja sogar zur Zeit der Einfalles in Serbien²³ es geradehin auf seinen Sturz abgesehen schien. Nebst dem sind jetzt alle oestreichische Grenzbehörden offen für den Fürsten Miloš, der zum Theil viele Beamte besticht, zum Theil grosse Versprechungen macht.

Von dem Augenblicke an, als die serbische Regierung die Ueberzeugung gewinnt, Oestreich handle selbständig und folge keinen russischen Einflüsterungen, von dem Augenblicke an wird sich Serbien mehr und mehr Oestreich nähern, und fester gegen Russland auftreten können. Bisher hat nur Oestreich selbst diese Annäherung verhindert. Russlands Politik ist zweifelsohne die activste in Serbien und die russische Parthey wächst, wenn sie auch bis jetzt nur auf dem Wege der Intriguen vorschreiten kann, es steht aber mit Grund zu befürchten, dass diese Parthey sich später offen für Russland gegen Oestreich²⁴ erklären wird. Der alte Miloš vermag unter solchen Umständen nicht mehr die Zügel der Regierung so kräftig zu führen wie einst, er ist abgenützt wie Don Carlos in Spanien. Zudem besitzt Serbien keinen privilegierten Stand, dessen Ruhm, dessen Ehre und Interessen mit der vertriebenen Familie innigst verknüpft wären.

Restaurationsversuche zu Gunsten der Obrenowić scheinen mir daher jetzt vergebliche Anstrengungen, und sollten sie später gelingen, so werden sie gewiss nur Russlands Einfluss in Serbien und der Turkey zu neuem Ansehen bringen.

II Skitze

Fürst Alexander und seine Familie. Eindruck, welchen der Tod des älteren Sohnes (Swetozar (!)), gestorben am 17 März d. J., hervorgebracht.¹ Nur noch ein Sohn, Petar, sehr jung und kränklich.² Besorgniss für die Zukunft, weil keine Erbfolge sicher gestellt. Regentschaft aus den Partheyhäuptern. — Und wahrscheinliche Pretendenten, 1° der Neffe des Fürsten und Erstgeborener der älteren Linie, dessen scheinbare Legitimität, in russischen Diensten³, 2° Michail Obrenowić, im Besitze des grossen Vermögens seines Vaters, wird dieses zur Wiedererlangung der Fürstenwürde verwenden. Russland war in Serbien immer antidinastisch.

Des Fürsten Verwandte von väterlicher Seite bescheiden — der Fürstin Persida⁴ Verwandte, die Nenadowiće, ehrgeizig; 2 sind Senatoren und Alexander Nenadowić ist Kreishauptman in Walijewo (!); dieser, der fähigste, dürfte bald wieder in die Nähe des Fürsten kommen.⁵

Nach den Karageorgewißen sind die Garaschanine die populärste und einflussreichste Familie. Ilia Garašanin stand 1842 mit Wučić und Petronje-

²³ V. bilj. 21.

²⁴ Potertano u rukopisu.

¹ Svetozar, stariji sin kneza Aleksandra, umro je 17. III 1847.

² Petar, mladi knežev sin, rodio se 11. VII 1844.

³ Đorđe Karadorđević (1827—84), sinovac kneza Aleksandra, u 50-tim godinama ruski kandidat na srpsko prijestolje.

⁴ Kneginja Persida, žena kneza Aleksandra, unuka vojvode Jakova Nenadovića.

⁵ Aleksandar (Acika) Nenadović, najvažniji član dvorske kamarile.

vić(!)⁶ auf der Candidatenliste. Die Familien der beiden Letztgenannten ohne grosse Bedeutung, besitzen keine ererbten populären Familien-Namen.

Fürst Alexander übt nicht immer entscheidenden Einfluss auf die Regierungsangelegenheiten, muss manches geschehen lassen, was er nicht gewünscht. Hat keine Vorneigung zu Russland und hält zur Pforte. Sein entschiedenster Anhänger der Senator Stephan Knićanin.⁷ Die sonstige Umgebung unbedeutend.

Fürst Alexander friedliebend, ohne grossen Ehrgeiz, wünscht eine gerechte Landesregierung. Die allgemeine Stimmung des Landvolkes, und dieses entscheidet in Serbien, ist für ihn, im Falle eines Conflictes zwischen dem Fürsten und den Partheyhäuptern gäbe die Nation ihrem Fürsten recht.

Das Ministerium. Die serbische Constitution kennt eigentlich nur Minister, und unterstellt die Executiv-Gewalt wenigstens eben so sehr dem Senate, als dem Fürsten; diese Constitution eins der Mittel, welche Russland zum Sturze des Fürsten Miloš Obrenović in Anwendung gebracht, daher anarchisch. Jetzt streben nach Verbesserung derselben, daher ein Ministerconseil (Wučić⁸ hat als Cabinetsrath Sitz und Stimme, aber ohne Portefeuille); regelmässige Sitzungen jeden Donnerstag. Bei ausserordentlichen Veranlassungen wird auch der Senatspraesident zugezogen.⁹

Partieller Ministerwechsel zu Anfang Febr d. J.¹⁰ ein Versuch zur Wiederbelebung des Ministeriums. Der Ruf der Regierung war gesunken, die Klagen über eine schleppende Justiz allgemein, zudem unterstand der Finanzminister Paul Stanišić gänzlich dem Einflusse Russlands. Daher die vielen Vorwürfe, welche der russische Consul so häufig wiederholt hatte, von diesem Ministerwechsel erst dann unterrichtet worden zu seyn, als er bereits vollzogen. Der neue Justizminister Alexander Janković, ein Serbe aus Oestreich, redlicher Freund des Fürsten, fester Charakter und kundig im Fache. Diese Ernennung eines Schwaben, so nennt man hier allgemein alle oestreichischen Unterthanen, wäre kaum möglich gewesen, wenn nicht zugleich H. Raja Damianović Finanzminister geworden wäre. Für diesen stimmten auch die H. H. Wučić und Stojan Simić.¹¹ Seitdem hat sich H. Raja mit der Tochter des reichen Salzhändlers Miša¹² verheirathet, ein Geschäft, dessen Abschluss er der Mitwirkung der HH Wučić und Simić verdanket. Der neue Justizminister dürfte kaum genesen aus Mehadia wiederkehren und beabsichtigt zu seiner Heilung eine Reise nach Wien zu machen. Während seiner Abwesenheit vertritt ihn der Senator Stojan Jowanović (Lešnjani), eine Nullität.

Petronjewić(!) und Wučić haben viel von ihrer Popularität verloren, doch gilt ersterer noch immer für sehr einflussreich bei der Pforte, und wenn seine Rede auch sonst wenig beachtet wird, in türkischer Angelegenheit ist seine Stimme noch entscheidend. Wučić lässt häufig verletzende Worte gegen den Fürsten und buhlt aus Furcht um die Gunst Russlands.

Der populärste und wichtigste Minister Ilija Garašanin, ein thätiger und fähiger Kopf, in dessen Händen sich die Polizey und alle Inneren Angelegen-

⁶ Avram Petronjjević (ne Petronjević!), pored Tome Vučića-Perišića glavni predstavnik »ustavobranitelja«.

⁷ Stefan Petrović Knićanin, član Saveta, koji je nakon prevrata 1842. preuzeo brigu za vojnu upravu zemlje i kneževu sigurnost.

⁸ V. bilj. 6.

⁹ Predsjednik Saveta bio je tada, do svoje smrti 1852, Stojan Simić, koji se već prije 1842. boraveći u Vlaškoj gdje je kupnjom stekao velika imanja, bavio poglavito trgovinom solju.

¹⁰ Djelomična rekonstrukcija srpske vlade, o kojoj Zach na ovom mjestu govori, provedena je 4. III 1847 (po nov.) i ona je rusofilskoj stranci zadala jak udarac. Zach je pogrešno datira »na početku veljače ove godine«.

¹¹ V. bilj. 9.

¹² Miša Anastasijević, »arendator pravitelstvene soli«, jedan od najimućnijih trgovaca. Jednu od svojih pet kćeri udao je za Radovana (Raju) Damjanovića, a drugu za Đorđa Karadorđevića (v. bilj. 3).

heiten mit Einschluss des Kriegswesens befinden. Sein Streben, die politische Landesverwaltung zu heben, Spitäler, Kirchen, Schulen, Strassen, Obst und Maulberpflanzungen, Strafhäuser u. a.; Verbesserungen welche aus Oestreich Gekommene verwirklichen.

Berufung des pilsbramer k.k. Oberkunstmeisters Karl Heyrowskýs, dessen montanistische Reise durch Serbien während 2 Monathen, auf Grund seines Berichtes, votirt der Senat, der Bergbau hat auf Kosten der Regierung zu beginnen, da er eine öffentliche Angelegenheit. Allein der Finanzminister und nach ihm der Senat finden die Bedingungen des H. Heyrowskýs zu hoch, daher jetzt ungewiss, in wessen Hände die Leitung des Bergbaues übergehen werde. Wäre es dem H. Heyrowský leicht gemacht worden in serbische Dienste zu treten, so wäre es ein oestreichischer Unterthan gewesen, welcher einen neuen Administrationszweig einrichtet, bedeutende Capitalien in Umschwung setzt, den Wohlstand des Landes fördert. Sobald der Bergwerkdirector aus Oestreich, steht es zu erwarten, dass dieser auch seine Untergebene von daher beziehen werde, ein Fall, der sich schon bei der Organisation des Baudépartements ergeben hat, denn so eben ist der Obergeringieur Newole¹³ ermächtigt worden, drei Ingenieurs nach Serbien zu berufen.

(Heyrowskýs Antrag geht dahin, in der Porečka rjeka [!] ein Silber und Kupferwerk und in Rudnik ein Kupfer, Blei und Silberwerk zu errichten, die Vorauslagen für jedes, binnen drei Jahren, dürften im Ganzen à 300.000 Fl. CM betragen — dieser solide Vorschlag wurde nicht für zu hoch befunden.)

Mit der Justiz geht es um vieles langsamer vorwärts — das Volk an keine geregelte Procedur gewöhnt, keinen gesetzkundigen Richter. Seit Hadžić's Abgang kein Fortschritt in der Abfassung der Gesetze. — Man fängt an die Nothwendigkeit zu fühlen: einer bürgerlichen Gerichtsordnung, eines Landes- und Wechselrechtes und eines Strafcodex.

Civilprozesse nehmen sehr zu, weil Streit um das Mein und Dein, daher die allgemeine Aufmerksamkeit auf die Privatverhältnisse greift auch auf Politik, daher der Wunsch nach Ruhe und öffentlicher Sicherheit.

Das stehende Militär unbedeutend, 2 Bataillons Infanterie, 1 Escadron Cavalerie, 1 Batterie, daher noch immer der feste Glaube, jeder Vertheidigungskrieg müsse so wie vordem als Volkskrieg geführt werden. Aufträge an die Kreishauptleute beim Volke auf Reinheit und Güte der Waffen zu sehen.

Fast alle einflussreichen Männer stehen innerhalb der Regierung, die meisten politischen Beamten halten ihr persönliches Interesse als mit dem der Regierung innigst verflochten, nur einige hoffen auf Mehr unter Michail Obrenović.

Senat. Dessen Haltung zum Fürsten und zum Lande. Die Majorität für den Fürsten und dessen Minister. Unter russischem Einflusse stehen insbesondere der Vicepraesident Stephan Stephanović (Tenka), der 1ter Secretär Dor. Steić,¹⁴ die Senatoren Paul Stanišić, Marković; nach Wučić's Anleitung stimmen die Senatoren: Nowaković, Johann Welković und Petar Lazarević (Cukić). Für die Minister Knićanin (!), zwei Nenadowić, Zuban,¹⁵ Milosaw Zdrawković (Resawac), Stojan Jowanović (Lešnjani), Milutin Petrović, Paun Janković,¹⁶ Lazar Arseniewić, und Stephan Stojanović (Ciosa).¹⁷

¹³ V. bilj. I, 15.

¹⁴ Dr Jovan Steić, od 1845. do smrti 1853. glavni sekretar Saveta.

¹⁵ Lazar Zuban, do 1848. državni savjetnik. I. Garašanin je u jednom pismu 18. IX 1843. napisao da »ovakvog huncuta nebo ne pokriva kao što je on«, dodajući da je »čovjek vrlo opasan« (G. Jakšić, Preписка Ilije Garašanina I, 1839—1849, Beograd 1950, 42).

¹⁶ Paun Janković, prozvan Baća, član Saveta, a od 1847. ministar pravde i prosvjete.

¹⁷ Stevan Stojanović imao je nadimak »Cosa«.

Der Praesident Stojan Simić, ein fähiger Kopf mit geläufiger Zunge, steht ganz für den Erhalt des Ministeriums, denn der associé Miša ist Schwiegervater des Finanzministers. Stojan wäre gerne Fürst geworden, wenn dies ohne grosse Opfer möglich gewesen; Geldinteressen wiegen bei ihm vor.

Serbiens Lage zur Türkei. Schlüssel zum Inneren der europäischen Türkei, unter den türkischen Slawen nehmen die Serben den ersten Platz ein, diesen würden sie alle folgen, ohne Serbien haben sie keinen Muth. Daher das Trachten Russlands Serbien für sich zu haben, daher die Schonung, mit welcher die Pforte Serbien behandelt, Serbien aber braucht Ruhe, um seine inneren Verhältnisse zu ordnen. Bosnien und Bulgarien hoffen auf Serbien. Russland sucht diese Hoffnung von dem Sturze der gegenwärtigen Regierung abhängig zu machen, daher die Versuche, von Bulgarien und Bosnien aus auf Serbien zu wirken und diese beiden Provinzen zu einer Mitwirkung an dem Sturze Karageorgewić zu bringen; daher das Streben, die Pforte Serbien von allen derlei Umtrieben bei Zeiten zu benachrichtigen. — Man hofft, der neue Pascha von Belgrad, Sadik, werde es der serbischen Regierung erleichtern, dass die Türken ihr unbewegliches Eigenthum in den Städten an Serben verkaufen dürfen, um so langsam dieser Türken los zu werden.

Zu Russland. Schwabengeschrei, Verdächtigung aller oestreichischen Unterthanen, Sokacismus¹⁸ im Civilgesetzbuch entdeckt; der Metropolit, ein Serbe aus Oestreich, katholischer Tendenzen beschuldigt.¹⁹ Der neue Bischoff von Sabac nur gewählt, weil sein Concurrent ein Serbe aus Oestreich, Gawril. Russische Kirchenbücher in vielen serbischen, bulgarischen und bosnischen Kirchen. Jetzt druckt deren die Belgrader Typographie. 8 junge Theologen nach Kiew, 2 russ. Professor (!) für Theologie und russische Sprache kommen nächstens nach Belgrad. H. Staatsrath Batianow in Belgrad gibt vor den Waldreichthum Serbiens studiren zu wollen, erkundigt sich aber nach dem Stande der öffentlichen Angelegenheiten im allgemeinen, besonders aber informirt er sich über die Stellung des Clerus zur Regierung und zum Volke. — Reisende 1846: Ende Sept. Gregorewicz Professor aus Kasan,²⁰ war lange in der Bulgarei; Professor Pogodin²¹ aus Moskau; Hussarenoffizier Žiwković ein Herzogwiner rath russische Schulbücher kommen zu lassen, weil es so wohlfeiler und keine Uebersetzungen ins serbische nöthig werden. — Der Fürst schlecht mit Danilewski²², doch fürchtet man sich vor Russland und macht Concessionen.

Oestreich ungeachtet als Grenzmacht, so grosse Mittel, besonders materielle als Handel und Industrie, in seinen Händen, um auf Serbien zu wirken und hunderte seiner Unterthanen in Serbien leben, kommt zu keinem grossen Einflusse — es fehlt an der Concentrirung dieser Elemente, an ihrer richtigen Verwendung — in einem rein slawischen Lande nicht deutsch auftreten, sondern sich der Slawen bedienen, leichtere Assimilation und schnelleres Auffassen der Charaktere und Verhältnisse²³.

Minister. Avram Petroniewić, geschickt als Unterhändler mit den Türken der älteren Schule, erfinderisch in Auskunftsmitteln, sonst keine gei-

¹⁸ »Sokacizam«, izvedenica od nadimka Sokac za prečanske Srbe, koje se u Srbiji nazivalo i Švabama.

¹⁹ V. bilj. I, 2.

²⁰ V. I. Grigorovič, ruski slavist, od 1839. profesor na kazanskom univerzitetu, putovao je 1846. među ostalim, i po nekim južnoslavenskim zemljama (Beograd, Zagreb, Dalmacija i Crna Gora).

²¹ M. P. Pogodin, slavist i historičar, profesor na moskovskom univerzitetu, istaknuti predstavnik ruskog panslavizma.

²² Pukovnik Danilevski, ruski konzul u Beogradu od 17. XI 1843 (po nov.).

²³ Tekst se u rukopisu na ovom mjestu završava zarezom i odužom crticom, što bi upućivalo na njegov nastavak. Budući da je ovdje donji dio papira otkinut, nije isključeno da se dio teksta izgubio. Takav zaključak nameće i konstrukcija cijelog pasusa.

stige Ueberlegenheit und beschränkte Kenntnisse; als Chef = 0; als Premier Minister repräsentirt er sein System, principielle Politik ist überhaupt in Serbien eine Seltenheit, doch hält er an dem Verhältnisse zur Pforte fest und dies macht seine Stärke aus, auch vertritt er einige Interessen zu selber Zeit, daher seine Erfolge. Steckenpferd: Theologie der östlichen Kirche. Hört gutmüthig leider fast Jedermann an, gibt gerne Jedermann recht, daher besänftigt er anfänglich die meisten Gemüther, stellt sie aber hinterdrein nicht zufrieden. Scheint nicht viel auf Ceremoniel zu halten, weil ihm Eleganz und Gracie fehlen, äussere Anerkennung seines Ranges als fürstlicher Predstavnik²⁴ schmeichelt ihm aber dennoch. Insinuiert gut und intrigiert gerne, aus Gewohnheit; eine fein gespannene Intrigue gilt ihm und allgemein in Serbien als Criterium politischer Fähigkeit.

Vučić nimmt die Stellung eines Ministers ohne Portfeuille ein; besorgt daher keine eigentlichen Geschäfte. Kein Serbe versteht mit dem Volke umzugehen, es handzuhaben, daher Volksmann, schlau und scharfsinnig, praktischer Blick in der Beurtheilung der Menschen, ein talentirter serbische Bauer, leidenschaftlich im Zorn und dann energisch, wie es die meisten Serben in diesem Zustande sind. Hält jetzt zu Russland, was ihm gerne als Stützpunkt gegen den Fürsten Alexander dient, misstraut aber innerlich den Russen, da er sie schon einmal dupirt hat²⁵ und deren Rache fürchtet. Schmeichelt gerne den Volksvorurtheilen, um populär zu bleiben; ehrgeizig und lässt sich nicht gerne durch Gesetze binden; wäre gerne der Mentor des Fürsten, und wirklich könnte ein serbischer Fürst von ihm manch brauchbares lernen.

Ilija Garašanin, sehr gross, blatternarbig und dennoch angenehm, einnehmend, nach Vučić der populärste Mann in Serbien; der Tod seines Vaters und Bruders während des letzten Umsturzes²⁶ hat die Gemüther für ihn gestimmt; liebt sein Vaterland und setzt seinen Stolz darein ihm zu dienen; wirkt daher vermittelnd zwischen dem Fürsten und Vučić; bemüht sich das Land gut zu administriren, daher sind ihm Gespräche über Staatswirtschaft, Polizei, Landwirtschaft, Gewerbewesen usw. willkommen. Für lange Zeit der wichtigste Mann in Serbien. Viel Intelligenz, leichte Auffassungsgabe, die Geschäfte erziehen ihn politisch, er wird daher noch mehr werden, als er jetzt ist. Weiss seine Untergebenen in Zaun zu halten, ohne zu verletzenden Mitteln seine Zuflucht zu nehmen. Die Erfahrung hat ihn den Russen misstrauen gelehrt. Er am meisten hindert die Entwicklung russischen Einflusses. Bedient sich gerne der Serben aus Oestreich, insoweit als selbe über Staatsverwaltung richtigere oder umfassendere Ansichten haben. Kein Freund der Extreme, die ratio herrscht bei ihm über die Leidenschaften. Doch sind auch ihm die edleren Gründe der Kunst und Wissenschaft fremd, weil alle Erziehung in Serbien mangelhaft. Paun Janković, Minister der Justiz und Aufklärung; faul, langsam, klein an Gestalt, der Unterleib praedominiert; daher weiss er keinen Impuls zu geben und kann nur mitgezogen werden; dabei aber ehrlich, beständig und gutgesinnt. Leidenschaften spielen bei ihm keine Rolle. Seinem ministeriellen Stolze schmeicheln, wirkt. Obwohl dem Fürsten ergeben und von den oestrichischen Serben berathen, wird ihn seine Trägheit stürzen. Hat in Russland studiert, aber mehr gelernt, als die meisten Russen, ausgenommen den hohen Adel. Den Russen abgeneigt, da er sie in der Nähe gesehen und er selbst gar keine Anlage zur Charlatanerie hat.

²⁴ »Knežev Predstavnik«, predsjednik kneževе vlade. Petronijević je ponovo preuzeo tu dužnost potkraj 1844, kad se vratio iz prognstva, i uz to upravljao vanjskim poslovima (do svoje smrti 1852).

²⁵ »Duplirt« — prevario organizirajući prevrat 1842.

²⁶ Prilikom prevrata 1842. poginuo je Garašaninov otac, Hadži-Milutin Savić (iz sela Garaša), bogat trgovac stokom i jedan od vođa »ustavobranitelja«, te njegov stariji brat Luka.

Pavle Stanišić, eine Art von Pudel des H. Danilewsky, gemein, gestolz, und versteht von Nationaloekonomie nichts; thut haushälterisch wie die Frau eines Portier. Die Dukaten spielen in Serbien eine wichtige Rolle und er hält die Schlüssel zur Kasse, dies macht ihn zu einem nothwendigen Manne für viele. Keine natürliche Fähigkeit, geschäftig wie ein Kanzleydiener.

Senatspraesident Stojan Simić, in der Schule des alten Miloš erzogen; geschickt, verschmitzt, fasst schnell und spricht leicht, aber auch viel; imponirt durch seine Gestalt, in einem phrenologischen²⁷ Cabinete durfte sein Kopf für den eines Verbrechers gehalten werden; nichts ist ihm heilig, geldsüchtig; mischt sich gerne in die Politik und möchte noch lieber Hospodar²⁸ (!) von Serbien werden; vielleicht schmeichelt Russland daher seiner Hoffnung, könnte es aber nur auf dem Wege der Intrigue werden, da er nicht gerne wagt weder sein Geld noch seine Person, hat keine Parthey im Volke wenn er auch Einfluss auf die Geldgeschäfte vieler Leute übt, bei solchen Gelegenheiten ist aber immer sein Geldvortheil, den er beabsichtigt, und nicht ist ihm das Geld ein Mittel zur Erreichung politischer Zwecke. Wie Miloš weiss er Geld zusammen zu raffen, versteht aber nicht diese Geldmacht politisch geltend zu machen. Ein sehr mobiler Kopf, dem Niemand ganz traut. Der gefährlichste Intrigant Russlands.²⁹

Sein Bruder Alexa Simić hat mehr Ruhe und Haltung; mehr ernst, ist weniger charakterlos und dürfte nochmals in die Regierung zurückkehren.³⁰ Gibt sich nicht ganz dem russischen Einflusse hin.

Der Senats-vicepraesident Stephan Stephanović (Tenka), eine Fuchsnatur, daher sehr intelligent und verschmitzt, aber auch ohne Muth, laviert, dürfte mit dem Ex-Fürsten Miloš im Verkehr stehen,³¹ spielt den Patriot, ist aber für Russland. Schwüngelt daher um H. Vučić herum. Schmutziger Geizhals und Heuchler. Dem Fürsten Alexander sehr abgeneigt.

Alexa Janković, des Fürsten treuester und redlicher Rathgeber; fester und verlässlicher Mann; liebt schöne Weiber, aber materiell.

Secretär Knežević, scharfsinnig, schreibt gut serbisch, geschickt, bildsam, weiss er sich zu halten, wirkt auf Avram Petroniević gut ein, dem er nothwendig ist.

Der Senat besteht zum Theil aus ehrlichen Invaliden, zum Theil aus Dummköpfen, zum Theil aus Schufften wie Zuban, Steić — seine Permanenz wirkt anarchisch, wie die jedes permanenten gesetzgebenden und zugleich kontrollirenden Körpers; jetzt steht er mehr unter russischem Einfluss, weil es ihm aber an zulänglicher moralischer und intelligenter Kraft fehlt, kann er sich nicht über die Regierung erheben, wozu ihn Russland bestimmt haben mag.

²⁷ »Frenološki kabinet«, zbirka lubanja, na kojima, prema frenološkom učenju, dolazi do izražaja duševnost čovjeka.

²⁸ Hospodar, čehizirani oblik riječi »Gospodar«, kako su u Srbiji, još od Miloševih vremena, nazivali kneza.

²⁹ Stojan Simić priklonio se nakon 1845. rusofilskoj stranci. S obzirom na ovu Zachovu ocjenu o njemu iz mjeseca srpnja 1847. neće biti ispravna suviše neodređena tvrdnja Stranjakovića da je Simić »posle 1845 [...] više pripadao ruskoj nego narodnoj stranci« (n. dj., 86).

³⁰ Aleksa Simić bio je za vrijeme Petronijevićeva progonstva 1843—44. predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova.

³¹ Prema Stranjakoviću, n. dj., 87, Stefan Stefanović Tenka »postao (je) pristalica Obrenovića« tek nakon pisma eks-kneza Mihajla članovima Saveta 1853, ali se, kako Zach bilježi, već 1847. smatralo vjerojatnim da on podržava neke veze s knezom Milošem u emigraciji.

Zusammenfassung

DIE »GEHEIME POLITIK« LJ. GAJS UND DIE ENTSTEHUNG SEINER »MEMORANDEN« AN DEN FÜRSTEN METTERNICH 1846—47.

Den Anlass zu dieser Abhandlung gab dem Verfasser die Veröffentlichung (in den Beilagen I und II) zweier anonymen Handschriften, die sich im Nachlasse Lj. Gajs aufbewahrt haben. Er stellte fest, dass sie der Feder des polnischen Agenten Zach in Belgrad entstammen und für Gaj niedergeschrieben wurden, der sie teilweise zum Abfassen seiner Berichte an den Fürsten Metternich in den Jahren 1846 und 1847 benützte. Diese Handschriften enthalten wertvolle Angaben über die damaligen Verhältnisse im Fürstentum Serbien und machen uns mit den Anschauungen Zachs über die Politik, die Österreich gegenüber Serbien befolgen sollte, vertraut.

Nachdem sich der Verfasser im 1. Kapitel mit der Literatur über den einzigen bisher aufgefundenen Bericht Gajs aus dem J. 1846 kritisch auseinandersetzt, behandelt er im 2. Kapitel die Frage über geheime Beziehungen Gajs zu Russland 1838—40 und dem rechten Flügel der polnischen Emigration seit 1841. Er stellt dabei fest, dass Gaj allein aus persönlichem Antrieb seine Reisen nach Russland und Serbien unternahm und dass er aufrichtig den Gedanken über die cyrillische Schrift als das eigentliche »illyrische« Alphabet hegte. Ausführlicher werden auch seine Beziehungen mit einzelnen polnischen Agenten geschildert, die bis 1846 ausschliesslich den Anstoss dazu gegeben haben.

Im letzten (3) Kapitel wird die Frage des dreimaligen Besuchs Gajs in Serbien in den Jahren 1846 und 1847 und, damit in Verbindung, die Genesis seiner Berichte an Metternich erörtert. Der Verfasser konstatiert, unter anderem, dass Gaj dabei keine kundschaftliche Dienste an österreichische Regierung leistete und dass er Zach über die Ziele seiner Besuche offen und bis ins Einzelne informierte. Auf sein Ansuchen hat auch Zach die erwähnten zwei Handschriften verfasst, um ihm damit die Arbeit an den »Memoranden« für Metternich leichter zu machen. Das Endziel der beiden war dabei der Wunsch, die Politik Wiens gegenüber Serbien und der illyrischen Bewegung für diese je günstiger zu beeinflussen.

DANAŠNJE STANJE I BUDUĆI ZADACI POMOĆNIH HISTORIJSKIH NAUKA U HRVATSKOJ

Dr Nada Klaić

Premda je pojam pomoćnih historijskih nauka, kako se one kod nas još uvijek shvaćaju, zastario, ostat ćemo kod njega prije svega zato što je ovo savjetovanje posvećeno disciplinama koje su najuže povezane s arhivima i arhivskom građom. Klasičan pojam pomoćnih historijskih nauka u užem smislu obuhvaća tri najvažnije discipline: *paleografiju*, *diplomatiku* i *kronologiju*. Posljednja se na žalost nije u hrvatskoj historiografiji razvila do posebne naučne grane. Danas nema ni jednog priručnika na sveučilištu ili izvan njega u kojem bi se objašnjavala osnovna načela kronologije. Slično se može ustvrditi i za diplomatiku, premda se nedostatak diplomatskih udžbenika jedva može opravdati. I to ne samo zato što u toj disciplini naša, hrvatska historiografija ima najviše posla i najviše može i dati, nego i zato što najstariji izvorni materijal do kraja XII. st. — a to je i naše najveće blago! — možemo ocjenjivati gotovo isključivo s diplomatskog stanovišta.

Ne čini mi se nimalo slučajnim da sve više raste zanimanje za paleografiju, iako njeno izučavanje ne nameće domaći izvorni materijal. No, za paleografske priručnike karakteristična je jedna pojava: u njima se jedva ili nikako vodi računa o problemima latinskih pisama kod nas,¹ tako da praksa ne nalazi dovoljno potreban oslonac u teoriji. Pri tom treba naglasiti i to da su paleografska izučavanja u Hrvatskoj usmjerena na latinsko pismo i jezik i da se o slavenskim pismima — na primjer glagoljici — jedva pošlo dalje od raspravljanja o porijeklu i nastanku pisma.

Postojeća literatura i sadašnje stanje pomoćnih historijskih nauka omogućuju da se odrede budući zadaci s jedne strane i da se, s druge strane, gradeći na pozitivnim rezultatima dosadašnjih istraživanja nastoji nadoknaditi još neučinjeno i ispraviti propušteno.

¹ To vrijedi, na primjer, za Latinsku paleografiju (Naučna knjiga, Beograd 1953) od Viktora Novaka u kojoj se govori samo općenito o razvitku latinskog pisma u rimsko doba i u srednjem vijeku. Novak obrađuje srednjovjekovni period od prekaroline do humanistike (129—280), ali se ni u jednom poglavlju ne osvrće posebno na pisma koja su se upotrebljavala kod nas.